سنڌ جي شاگرد تحريڪ

پرهه ڦٽي پبليڪيشن - ٤

پرهه ڦُلي پبليڪيشن جو ڇوٿون ڪتاب

سنڌ ۾ شاگرد تحريڪ

جام ساقي

[redacted]

قيمت:

پرهه ڦُلي پبليڪيشن
محمود چيمبرس گاڏي کاتو،
حيدرآباد سنڌ.

پبلشر پاران

ٽڙھ ڦٽي ڪتابي سلسلي جي چوٿين ڪڙي توهان جي هٿن ۾ آهي. هن دفعي اسان مختلف ماڻهن جي لکڻين ڏيڻ بدران هڪڙي جون لکڻيون يعني جام ساقي جا سنڌ جي شاگرد تحريڪ جي باري ۾ لکيل خيالات ۽ نوٽ ڏيئي رهيا آهيون. جنهن جو ڪارڻ هيءُ آهي ته سنڌ جي شاگرد تحريڪ جي تاريخ ۽ ان چٽي ڄاڻ طور اهو مواد ڏيڻ ضروري هو. جي قسطن ۾ هلايون ٿا ته، سٺو نہ پيو لڳي. ان ڪري اهو سارو مواد ڪتاب جي شڪل ۾ ڏيون پيا.

هن ڪتاب ۾ ڪافي واقعا ۽ ڳالهيون چٽي نموني سان نہ آيون آهن سو ان ڪري جو ليکڪ جي روپوش هجڻ ڪري اهي سڀ ڳالهيون وضاحت سان پيش نہ ٿي سگهيون آهن. جنهن لاءِ معذرت خواه آهيون.

ٽڙھ ڦٽي جو پنجون ڪتاب اميد تہ ترت توهان تائين پهچندو.

توهان جو

سهيل سانگي

مهاڳ

شاگردن جي باري ۾ آئون ڪڏهن به انهيءَ خوش فهميءَ ۾ نه رهيو آهيان ته هو ڪو اڪيلي سر انقلاب آڻي سگهن ٿا يا مزدورن ۽ هارين جيترو اهم آهن. ڇاڪاڻ ته شاگرد بنيادي طرح وچولي طبقي جو حصو آهن جيڪو خوش فهميءَ ۽ موقعي پرستيءَ جو فوري شڪار ٿئي ٿو ۽ ان جو اهو مطلب قطعي ڪونهي ته شاگردن يا نوجوانن جي تحريڪن کي نظرانداز ڪيو وڃي. ڇاڪاڻ ته شاگرد معاشري جو پڙهيل لکيل روشن خيال، سنئون سڌو ڦرلٽ ۾ حصو نه وٺندڙ ۽ غير يقيني مستقبل رکندڙ حصو آهن. روزبروز جيئن تعليم جو دائرو وسيع ٿيندو وڃي ۽ ان ۾ وڌيڪ کان وڌيڪ تعداد ۾ پيڙهيل طبقن جا ماڻهو پڻ منجهس شريڪ ٿيندا وڃن ۽ جيئن جيئن موجوده فني ترقي، اقتصادي گهوٽالن ۽ قومي آزادي جي تحريڪن سبب تحريڪن جو وهڪرو ويڪرو ۽ تکو ٿيندو وڃي جنهن سبب گهٽ ۾ گهٽ طبقا خصوصاً سفيد پوش ذهني پورهيت پڻ ان ۾ شامل ٿيندا وڃن تيئن تيئن شاگردن جي اهميت وڌندي وڃي. ايتري قدر جو اڄ شاگرد جيترو انقلاب جو حصو آهن، اوترو اڳي تاريخ ۾ ڪڏهن به نه هئا. نيم آزاد ملڪن ۾ ته،

شاگرد پنهنجي تحريڪن سان گڏو گڏ هارين ۽ مزدورن کي سجاڳ ۽ منظم ڪرڻ جو ڪم به ڪري رهيا آهن.

هي ڪتابڙو تاريخ ته آهي پر تاريخ جي لاءِ ڪجهه مواد ضرور آهي. تاريخ ۾ فرد نه پر لاڙا ۽ لاڙن کان وڌيڪ انهن جي پٺيان ڪم ڪندڙ محرڪ، اقتصادي حالتون ۽ جذبا اهم هوندا آهن. هن دور يا اوڻهين صدي کان اڳ صحيح تاريخ نه لکي ويئي هئي ان جا ٻه سبب هئا: هڪ ته سماج کي بدلائيندڙ قانونن جي ڄاڻ تاريخ نويسن کي ڪانه هئي، ٻيو ته وقت جي حاڪمن جي جبر کان ڊڄي به اڪثر تاريخون غلط لکيون ويون يا رڳو بادشاهن جي نالن ۽ تاريخن، (dates) واقعن تائين محدود رهجي ويون.

سنڌ جي تاريخ بابت تمام ٿورو مواد ڇپيل آهي وري نوجوانن جي هاڻوڪين تحريڪن بابت ته مورڳو نه جيترو مواد ڇپيل آهي. تنهن جو به وڏو حصو ڪرسين جي لالچ ۽ ڪوڙ ۽ توڙڻ مروڙڻ جو شڪار ٿي چڪو آهي ان ڪري ضروري هو ته ڪجهه تاريخ ڪجهه اکين ڏٺو احوال ۽ ڪجهه ياد گيرين جي سهاري حقيقتن کي ميدان تي آڻجي جيئن مستقبل جي تاريخ سان هٿ چراند نه ٿي سگهي.

— جام ساقي

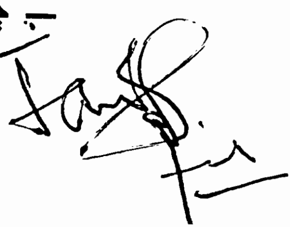

پس منظر
۽
شروعاتي سرگرميون

۴ مارچ جي تحريڪ بنيادي طرح سان سنڌي شاگردن جي جدوجهد جي ٽئين لهر هئي جا اڳين ٻنهي کان وڌيڪ گهري ۽ ڦهليل هئي. سنڌي شاگردن جي تحريڪ جي پهرين لهر ۱۹۵۵ع ۾ اڀري پر وچولي طبقي جي موجود نه هئڻ ۽ تعليم جي صرف وڏن ماڻهن يا مٿاهين وچولي طبقي تائين محدود هجڻ ڪري چند شاگردن جي ون يونٽ خلاف هڪ اڌ مظاهري کان پوءِ ختم ٿي ويئي.

ٻي لهر ۱۹۶۲ع ۾ آئي جنهن جا عملي طرح جدا ٻه پاسا هئا: هڪ تنظيمي وهڪرو — جنهن سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي شڪل اختيار ڪئي، ٻيو شعوري وهڪرو — جنهن ون يونٽ خلاف ڪجهه پمفليٽ ڪڍيا ۽ ڀتين تي ”ون يونٽ ٽوڙيو ورنه؟“ لکڻ جي تحريڪ هلائي. اها لهر پهرين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ گهري ۽ ڦهليل هئي ۽ سنڌ جي چڱن خاص اهڙن شهرن تائين ويئي. ڇاڪاڻ ته ان وقت تائين نه وچولو

طبقو مناسب انداز ۾ موجود ئي هو ان ڪري اها گهڻو وقت جٽاءُ ڪري نه سگهي. ان ڪان سواءِ هن تحريڪ جي ناڪامي يا گهڻو عرصو نه هلڻ جا ٻي سبب هئا:

پهريون اهو ته اها ان وقت سڄي ملڪ ۾ هلندڙ شاگردن جي ايوب شاهي خلاف تحريڪ سان ڳنڍجي نه سگهي. جنهنڪري نه رڳو ان تي اثر وجهي نه سگهي پر اٽلندو ان کان الڳ رهي شاگردن ۾ مايوسي پيدا ڪئي. ٻيو سبب اهو هو جو اها ان وقت جي وزير ذوالفقار علي ڀٽي جي اثر هيٺ هئي. جنهن صاحب سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي رڳو ڪيس ڏنر ڏيندڙ فيڊريشن بنائڻ ٿي گهريو. جنهن ۾ هو صاحب ڪامياب ٿي ٿيو ۽ جماعت ختم ٿي ويئي. ٽيون سبب اهو هو جو فيڊريشن جي مرڪزي ليڊرشپ (اڳواڻي) ڪمزوري سبب، ڪجهه ڊپ ۽ ڪجهه ڀٽي صاحب جي چوڻ تي پٺين تي لڪيل ون يونٽ خلاف نعرن کان پنهنجي لاتعلقي جو اظهار ڪيو. ان کان پوءِ ٽئين لهر ۴ مارچ ١٩٦٧ع واري آهي پر ان کي جاچڻ کان اڳ ٻي لهر جي لهڻ ۽ تقريباً سات وارو عرصو ۽ ٽئين لهر جي چاڙهه وارن وقعن ۽ واقعن کي ۽ پرکڻ ۽ پروڙڻ جي ضرورت آهي.

١٩٦٢ع جي آخر تائين ٻي لهر ختم ٿي چڪي هئي. ان جي حالت اها هئي جو ١۴- آڪٽوبر ١٩٦٣ع ۾ سنڌ يونيورسٽي سان ڪجهه شاگرد ون يونٽ ٽوڙڻ

واري انهيءَ ڏينهن کي ڪارو ڏينهن ملهائڻ لاءِ گورنمينٽ ڪاليج آيا اهي ڪل ست ڄڻا هئا. جن ۾ بشير انصاري (هاڻوڪو انجنيئر) ديوان علي قلباڻي (هاڻوڪو هيڊڪلارڪ ڊئريڪٽوريٽ حيدرآباد) شريف ميمڻ (هاڻوڪو ليڪچرار) شاهد ظهور انصاري (هاڻي صحافي) ۽ ٻيا همراهه جن جا نالا هن وقت ياد نه اٿم شامل هئا. گورنمينٽ ڪاليج ۾ ان وقت ساڍا ٻارهن سو شاگرد پڙهندا هئا جن مان آءٌ اڪيلو هنن همراهن سان شامل ٿيس ۽ انهن اٺن ڄڻن ئي ڪاليج مان چڪر ڏنوسين. ان کان پوءِ همراهن کي حيرآباد تائين اماڻي موٽيس.

باعمل تنظيم جي ضرورت

انهي ١٩٦٣ع کان وٺي ١٩٦٤ع جي سيپٽمبر تائين ڪجهه پمفليٽ وغيره ون يونٽ خلاف ورهائيندا هئاسين يا ڪينٽين ۾ ويهي ون يونٽ جي پروپيگنڊا ڪندا هئاسين. باقي ٻيو ڪو خير — آخر سيپٽمبر ١٩٦٤ع ڌاري صلاح ڪئي سين ته پهرين اسين ڪم نه هلندو ڪا تنظيم وغيره نه هجي. انهن ئي ڏينهن ۾ مديجي ۾ هاري ڪانفرنس ٿي هئي جنهن ۾ پورهيت طبقي سان پنهنجي دلچسپي سبب آءٌ به ويو هوس. اتي ڪامريڊ غلام محمد لغاري به مليو. هن صاحب سان ڪجهه ڪچهري به ٿي، ون يونٽ تي سنڌس ڪار جي ڳالهه ٿي ايئي. آخر چيم ته ”سائين! اسين شاگرد ڪا تنظيم وغيره

ٿاهن گهرون ٿـا ان بابت ڪو صلاح مشورو ڏيـو"
الهي تـي پاڻ چيائين "بابا چڱو ڪم آهي ڪريو،
مشورو ڪهڙو ڏيانوَ؟ باقي هن سال منهنجي پاڻيجي
يوسف لغاري يونيورسٽي ۾ داخلا ورتي آهي. ان سان
ملجو گهڻو ڪري اهو شامل ٿيندو." آءٌ واپس آيس
پيزن بـلـوچ، يونس ڪتري، اسماعيل آڏيجو ۽ آصف
وارن سان صلاح مشورو ڪيم ۽ چيم ته پاڻ کي تنظيم
جو ڪنوينر يونيورسٽي مان کڻڻ گهرجي. ۽ اتي پڌو
اٿئون ته غلام محمد لغاري جو پاڻيجو آيو آهي ان کي
کڻي ڪجي. سيپٽمبر ۾ گورنمينٽ ڪاليج جـي چپر
تي ميٽنگ ڪئي سين ان کان اڳي يوسف لغاري کي
گرونـگر واري هاسٽل ۾ کولي وجـي هٿ ڪيم ۽
چيومانس تـه هيئن جماعت ٺاهڻ جو پروگرام آهي ۽
توکي ڪنوينر ڪرڻ جو خيال آهي تون ڇا ٿو چوين؟
يوسف راضي ٿي ويو ته کيس ميٽنگ جو اطلاع ڏيئي
موٽـي آيس گورنمينٽ ڪاليج جي چپر تـي ويٺاسين
ڪافي انتظار ڪيوسين پر يوسف نه آيو، ته مون شرم
کي اڳڙيون وجهڻ لاءِ ڪلاڪ کن جي انتظار کان
پوءِ همراهن کي پڌايو ته يوسف جي ناني تمام سخت
بيمار ٿي پيئي هئي، شايد ان ڪري اچي نـه سگهيو
آهي خدا خير ڪري باقي ميٽنگ شروع ڪريو. ان
ميٽنگ ۾ رکو فيڊريشن جـي نالي تي غور ڪيوسين
گهڻيئي نالا ويچار هيٺ آيا نيٺ حيدرآباد اسٽوڊنٽس

فيڊريشن ٽالو ڪيو ويو هو. جو ان وقت سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن
ختم ٿي چڪي هئي ۽ ان جي اڪيلي نواب شاهه ۾
بچيل شاخ پاڻ تي نواب شاهه اسٽوڊنٽس فيڊريشن ٽالو
رکيو هو. اسان اهو به فيصلو ڪيو ته اُنهن ڌڙن سڀني
سنڌ جي شهرن ۾ جماعتون ٺهي وينديون نڌهن سڀني
سنڌ ليول تي جماعت ٺاهبي. هن ميٽنگ ۾ اسماعيل
آڊيجو، آصف لطيف، يوسف بلوچ، يونس کتري، لطيف
سومرو، حبيب خواجه، آءُ ۽ ڪجهه ٻيا همراه شريڪ
ٿياسين. آخر ۾ ٻي ميٽنگ لاءِ فيصلو ڪيوسين ته اها
سچل ڪاليج ۾ ١٠ – آڪٽوبر تي ٿيندي جنهن ۾ فيڊريشن
جا عهديدار: ڪنوينر ۽ سيڪريٽري چونڊبا — انهي
ميٽنگ کان پوءِ آءُ وري ٻئي ڏينهن گرونگر هاسٽل ڏانهن
ويس جتي يوسف کي هن ميٽنگ جي ڪاروائي بابت
ٻڌايم ۽ کيس اطلاع ڏنم ته ١٠ – آڪٽوبر شام جو
وري ميٽنگ ٿي رهي آهي پاڻ ان ۾ اچڻ جو يقين
ڏيارياڻين.

ڏهين آڪٽوبر تي وري گڏياسين. ڪافي دير جي
انتظار کان پوءِ همراهن کي ٻڌايم ته ”ٻيلي آءُ ٻاڌيان
ٿو يوسف جي ناني جيڪا بيمار هئي سا گذاري ويئي
آهي، ڪلهه سڪرات جي خبر هئي“ پوءِ ڪاروائي
شروع ٿي. آءُ دل ئي دل ۾ ڊچندو رهيس ته ڪٿي
اُئين نه ٿئي جو يوسف اچي وڃي ۽ ناني مرحومه واري
خبر جي ترديد ڪري مون کي شرمندو ڪري. پر شڪر

جو همراهه نه آيو. خير سو ان ميٽنگ ۾ يوسف کي
غير حاضري ۾ ڪنوينر مون کي سيڪريٽري چونڊيو
ويو. ان ميٽنگ ۾ موجود دوست رفيق ميمڻ کي چيوسين،
جنهن هالا ۾ فيڊريشن ٺاهڻ جي حامي ڀري، جيڪا
ڪجهه عرصو پوءِ هالا اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي نالي سان
ٺهي ۽ ڪم ڪرڻ لڳي. جنهن ۾ رفيق کان سواءِ،
معين، ڪرم علي، عاقل، عبدالرزاق، مينگهومل، عزيزالله
۽ ٻيا ڪم ڪرڻ لڳا. ٦٤ع ۾ ٿي مون سائنس پڙهڻ
ڇڏي ڏني. انڪري بابا سائين ناراض ٿي ويا ۽ خط
لکيائون ته يا سائنس پڙهه، يا موٽي ڳوٺ اچ— ڳوٺ
ٿو وڃان ته ڪم ڪري نه پيو سگهان، انڪري لاچار
گذر سفر لاءِ نوڪري ڳولڻ شروع ڪيم. اهي ڏينهن
ڏاڍا تڪليف وارا گذريا. شهر ۾ هڪڙو دوست نجم الدين
ميمڻ رهندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ان وٽ وڃي ماني
کائبي هئي نه ته ڏيل روٽي پڪوڙن تي گذران ڪبو
هو. آخر ٿي چار مهينا رلڻ کان پوءِ واپڊا جي بجلي
واري پلاننگ آفيس ۾ ڪلارڪي ملي جيڪا ساڍا پنج
مهينا ڪن ڪيم پوءِ وري والد صاحب جن راضي ٿيا
ته اها ڇڏي ڏنم. نوڪري وارن ڏينهن ۾ ٻه شام جو
ڪم ڪار لاءِ ڪاليجن يا هاسٽلن ڏانهن هليو ويندو
هئس. وري فاطمه جناح جي چونڊن واري موقعي تي جلسو
جلوس هوندو هو ته صبح جو ئي آفيس مان کسڪي
ويندو هوس. وري ١٩٦٥ع ۾ هندستان ۽ پاڪستان

جي جنگ ٿي. اسان اهو سمجهيو ٿي ته اها اسان لاءِ
نقصانڪار آهي (جيڪو پوءِ ثابت ٿيو جو سنڌ جي لکها
ايڪڙ زمين فوجين کي ڏني ويئي ۽ هڪ ڊگهي عرصي
تائين هنگامي حالتون نافذ رهيون). پر ان بابت ڪجهه،
۽ وڌيڪ ته نه ڪري سگهياسين. هڪڙو نوان پيو تعداد
اڀرو وڌو ته هجي ۽ مٿان وري سياسي حلقن جو تعاون
گهٽ — بهرحال رات جو رنگ ديا ۽ ارشن ڪٿي ڀتين
تي لکڻ شروع ڪيوسين: "ڪشمير ڪشميرين جو آهي"
۽ "سيٽو سينٽو ڇڏي ڏيو." انهن ئي ڏينهن ۾ ڪامريڊ
غلام محمد لغاري ڏس ڏنو ته مهر حسين شاهه هتي سچل
ڪاليج ۾ داخلا ورتي آهي ۽ خالد ميموريل اسڪول
۾ پڙهائي به ٿو، ان کي به چئو توهان کي هٿ وٺرائيندو.
سو ڀتين تــي لـکڻ واري ڪم ۾ عنايت ڪشميري،
فدا حسين، علي اڪبر اروڙي، ريحان، مير ٽيپو، غلام نبي،
مهر حسين شاهه ۽ آءٌ هئاسين. يوسف شامل ٿي نه سگهيو.
ان کان ٿورا ئي ڏينهن پوءِ هدايت ۽ نديم اختر سان
به ملاقات ٿي ۽ آهي به هن ڪم ۾ شامل ٿيا. جنوري
١٩٦٦ع ۾ اعلان تاشقند ٿيو ته اسان ان جي حمايت
جو اعلان ڪيو. ساڄي ڌر وارين شاگرد جماعتن جمعيت
طلبا وغيره ۽ ڪجهه نام نهاد اسلامي قسم جي يونين
جي عهديدارن ان تي ڏاڍي هاءِ دوس مچائي پر اسين
اٽل رهياسين. طاهر رضوي (پيو طاهر حسين به، هو جو
فرقه پرست ۽ ساڄي ڌر جو حامي هو) انهن ڏينهن ۾

اسان سان شامل هو. هـن کان سٽي ڪاليج ۾ ٽينڊز اعلان تـاشقند خلاف جلسي ۾ اعلان جـي حمايت ۾ ڳالهارايوسين ۽ ويچارو ڏاڍو هٽُوٽ (Hoot) ٿيو. جميعت طلبا وارن نعرا لـڳايا: ”سرخو آهي“ ”روس ۽ پارٽ جو ايجنٽ آهي“ سو همران تقرير پوري ڪري نـه سگهيو. ان کان ڪجهه ڏينهن پوءِ اسان کي فيروزالدين منصور جو ١٩٥٣ع ۾ لکيل پمفليٽ هٿ لڳو سو پڙهي ڏاڍا متاثر ٿياسين ۽ ان جي روشني ۾ پهرين سٽي ني هڪ پمفليٽ ڪڍيوسين جيڪو سائيڪلو اسٽائيل ٿيل هو اهو اردو سنڌي ٻنهي ۾ هو. ان ۾ چيل هو ته سنڌي، بلوچي، پشتو، پنجابي ۽ بنگالي قومي زبانون آهن انهن کي تسليم ڪيو وڃي ۽ سرڪاري زبانون بنايو وڃي. اردو قومي زبان ڪانهي رڳو رابطي جي زبان ٿي رهي سگهي ٿـي. ان پمفليٽ جو مواد منظور ڪرڻ واري ميٽنگ ۾ اسين ڪل ڇهه ڄڻا شريڪ ٿياسون. اها ميٽنگ سنڌ يونيورسٽي جي پراڻي ڪيمپس واري ڇپر تي ٿي هئي ۽ ان ۾ ،، يوسف لغاري نـه آيو هو. هن ميٽنگ ۾ علي اڪبر بروهي، طاهر رضوي، عنايت ڪشميري، فداحسين غالباً مير ٿيبو ۽ آءٌ شريڪ ٿياسين. پمفليٽ ته اڪتو ان جو اثر ،، چڱو ٿيو ۽ ڪجهه قوم پرست دانشورن ان تي ڏاڍو منهن گهنجايو، ڇي هي قومي زبان وري ڇا؟ هر ڍيرو حڪومت کي ناراض ڇو ٿا ڪريو. بس رڳو سرڪاري ٻولي لکو اهو ڪافي آهي.

ڪجهه عرصي کان پوءِ انهيءَ ڳالهه جي ضرورت
محسوس ٿي ته ڪم ۾ وڌيڪ سرگرمي، تيزي ۽ رابطي
لاءِ فيڊريشن جون باقاعدي چونڊون ڪرائجن ۽ يونين
جي چونڊن ۾ ٻاهرو ونجي. تن ڏينهن ۾ نواب شاهه
اسٽوڊنٽس فيڊريشن جا ٻه دوست ٻه حيدرآباد ۾ اچي
داخل ٿيا هئا ۽ هاڻي هتي حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن
جا ڪارڪن اچي ٿيا سي هئا، منير سنڌي (هاڻي
اديب) ۽ عبدالواحد آريسر (هاڻي وڪيل ۽ سياسي
ڪارڪن) فيڊريشن جي ميٽنگ ڪوٺيائين ته يونين
۾ ڪهڙا اميدوار بيهارجن. ان ميٽنگ ۾ يوسف لغاري
ته نه آيو باقي ٻيا ڪافي همراه آيا سو فيصلو ڪيوسين
ته سچل ڪاليج مان مهر حسين شاهه، سنڌ لا ڪاليج
مان عبدالواحد آريسر ۽ شفيق پراچه، سٽي ڪاليج مان
عنايت ڪشميري کي بيهارجي. يونيورسٽي لاءِ اتان جو
ڪو دوست موجود نه، هن سبب يوسف لغاري تي اهو
ڇڏيوسين ته هو فيصلو ڪري. پوءِ يوسف پاڻ بيٺو.
خير ان بعد وري فيڊريشن جي ميٽنگ رکيسين پر اها
گرونگر هاسٽل ۾ رکي ويئي ته جيئن يوسف به شريڪ
ٿئي. اتي هن ڳالهه تي ويچار ڪيوسين ته هاڻي فيڊريشن
جو ساليانو اجلاس سڏائجي. فيڊريشن جي اها پهرين
ميٽنگ هئي جنهن ۾ اسان جو ڪنوينر يوسف لغاري
شريڪ ٿيو هو. هن ميٽنگ ۾ ساليانو اجلاس جي
صدارت لاءِ عنايت ڪشميري پٽي صاحب جو نالو تجويز

ڪيو جيڪو ٿازو وزارت ۾ آن لٿو هو ۽ معتوب هو (اها ٻي ڳالهه آهي ته تجويز پيش ڪرڻ لاءِ عنايت ڪشميري ۽ منظور ڪرڻ لاءِ اسين سڀ اڄ تائين شرمسار آهيون.) ٽالو منظور ٿيو. ته آءٌ ۽ مهر حسين شاهه ڪراچي وڃي پئي سان مليا هئاسين جتي ٻڌايائين ته چيائين: ”ميان توهان کي حڪومت ڏاڍو تنگ ڪندي ان ڪري سوچيو.“ اسان ورائيس ته اسين سوچي آيا آهيون، ته وري چيائين: ”وزير هوس تڏهن ملو ها ته، توهان کي ڪو فائدو ٿئي، ٻچائي سگهجي ها. هاڻي آءٌ ڇا ڪري سگهان!!“ اسان چيس ته اڳي توهان وزير هئا، ايوب خان جي وزير اسان ملڻ اسان لاءِ شرم جهڙي ڳالهه هئي هاڻي توهان کان الڳ آهيو تڏهن ته، آيا آهيون. خير سو ڊسمبر جي ١٢ – تاريخ مقرر ڪئي سين. واپس اچي ميٽنگ ڪئي سين ميٽنگ سچل ڪاليج ۾ ٿي ان ڪري يوسف لغاري شريڪ ٿي نه سگهيو. ٻه ٽيستائين سچل ڪامرس ڪاليج جو سڪندر علي خواجه فيڊريشن ۾ شريڪ ٿي چڪو هو اهو ۽ هو (هو سنڌ ڪاليج يونين جو نائب صدر هو) ميٽنگ ۾ ساليالي اجلاس لاءِ بندوبست ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ۽ پيو فيصلو ڪيوسين ته وائيس چانسيلر کي (ان وقت حسن علي عبدالرحمان هو) سنڌ جي اختيارن کي نظر ۾ رکي مطالبن جو ميمورينڊم پيش ڪريون. جيڪو نائب ۽ سائيڪلو اسٽائيل ڪرائي

۲۲- نومبر تي ايڪشن ڪيوسين. ان ۾ ۱۵ مطالبا ڏنل هئا، جن مان ٽي مکيه هي؛ هئا:

۱- هر سال ونجندڙ داخلا تي بند ڪرائي وڃي.
۲- ايم. اي ۾ مادري زبان ۾ جواب لکڻ جي اجازت ڏني وڃي.
۳- شاگرد يونين تي مڙهيل آمراڻه آئين (جيڪو پاڻ ئي مڙهيو هئائين) ختم ڪيو وڃي. ۽ يونين کي پنهنجو آئين پاڻ ٺاهڻ جو اختيار ڏنو وڃي.
محترم حسن علي عبدالرحمان انهي مطالبا مڃڻ کان انڪار ڪيو-

اسين ساليانى اجلاس جي تيارين ۾ رڌل هئاسين سبب ڪاليجن ۾ اليڪشن ورڪ وغيره لاءِ پيا ڪري سگهون ان وچ ۾ سچل ڪاليج مان مهر حسين شاهه پنا مقابلي چونڊجي آيو. لا ڪاليج مان عبدالواحد اروڙي بي چونڊجي ويو باقي وڃي پي، همراه بچيا هئا: يوسف لغاري ۽ عنايت ڪشميري — اتي مقامي يونٽ جا چوڪرا ۽ چوڪريون ڪم ورڪ ڪندا رهيا ۽ اسين پاڻ ايترو گهٽو نه وڃي سگهياسين. آءٌ ۽ ڪل ٽي چار دفعا ئي يونيورسٽي يا سٽي ڪاليج ويس، ۽ يوسف لغاري مون کي چيو ته، ”مون کي رکو ساليانى اجلاس جا دعوت ناما چڱا خاصا ڏجو، ورڪ پاڻيهي ان مان ٿي ويندو. مالي مدد ڪرڻ اسان جي حيثيت کان مٿي جي ڳالهه هئي. خير سو

اجلاس لاءِ چندو وغيره ڪڏ ڪيوسين ان ۾ علي اڪبر اروهي، عنايت، فدا حسين، عبدالحئي پليجو ۽ ريحان سٺي همت ڪئي ۽ اسين ڏيڍ هزار کن روپيا ڪڏ ڪري وياسين. اجلاس جا دعوت ناما ڪل هزار کن ڇپيا هئا. سيني چندو ڏيندڙن، وڪيلن، اديبن ۽ شاگرد يونين جي عهديدارن کي ڪارڊ ڏنا هئا، سو وٽ وڃان ٿي ويٺي باقي وڃي مون وٽ ڪارڊ سٺ کن بچيا. همراه ٻ، ڪجهه رهيل هئا، ته سڻ يوسف ٻه اچي نڪتو چيائين ته سو ڪارڊ ڏي. هاڻي اهي ڪٿان اچن؟ سو همراه ڪاوڙجي نڪتو. جڏهن اسان نڪولو آهي يونيورسٽي جي اليڪشن وڙهان، نڪو فيڊريشن سان فيڊريشن سان تعلق آهي ۽ هليو ٿو وڃان ميرپورخاص. اس ــــ پويان لڳو سانس ڪراچي هوٽل تي وڃي ورتومانس ان ۾ ويهاري ٠٤ کن ڪارڊ ڏنئي ارچايـم تڏهن وڃي همراه ڪجهه ٿڌو ٿيو. ٻئسا باقي ٿـورا بچيا هئا سو سپاسناموڻ جو مون کي پڙهڻو هو ان جو ڪاپيون ته ڏ ڏهرائي سکهياسين پر ڪنوينر جي رپورٽ ڇپرائي سين جا يوسف کي پڙهڻي هئي. ١١- ڊسمبر تي ميررسول بخش خان (جنهن صاحب پنهنجي ترسڻ جو بندوبست ڪيو هو) جو نياڻو مليو جي بابا هيڏو ماڻهو پيو اچي اسٽيشن تي استقبال ته ڪريو. اسين اڳي ئي رڏلـــ پئي کي گهرائي پئي سوچيوسين ته ون يونٽ بابت ٻ ڳالهايائين ته اسان جو ته پکهر ا، هاڻي ۾ ويو سو ڏجي

۾ اچي وياسين.

خير مير صاحب پنهنجي خرچ تي استقبال جا پوسٽر ڇپرايا. گاڏيءَ تي الاهي ماڻهو ويا. اسان پنهنجي طرفان ان ڪم تي عبدالحئي پليجي کي لڳايوسين. آئون لياقت ميڊيڪل ڪاليج (L. M. C) ويس ۽ ڪامل راڄپر کي چيم ته، سون ڪٺي اچي استقبال ڪجو. ڪامل اهو پڌي مون ڏانهن ڏنو ته اچي ڪال ۾ چنڪياسين. اسان ٻنهي کي اهو وقت ياد آيو جڏهن پٽو وزير هو، ڪامل ان جو استقبال ڪرڻ لاءِ اسٽيشن تي پسون وٺي آيو هو ۽ اسان اتي "ون يونٽ ٽوڙيو" جا نعرا هنيا هئا. جنهن تي پٽو ته ناراض ٿيو هو پر ڪامل ، ڏاڍو ڪاوڙيو هو. اسان کي اهو ، خار هو ڪجهه ڏينهن اڳ محترمه جناح جا ان وقت جمهوريت جي علامت (Symbol) هئڇي ويٺي هئي آن جي خلاف پٽي صاحب نهايت اي ادبي وارو بيان ڏنو هو. ان ڪري ڪامل جي ڪاوڙجڻ جي باوجود اسان نعرا بند نه ڪيا. اهو جيئن پٽي ياد آيو تيئن ٻئي کلياسين. پوءِ آئنڌي چيومانس: "پرواه نه ڪر وقت وڏو حرامي جانور آهي. تون آهين هڪ فرد سان پڙل، اسين آهيون منزل سان پڙل سو ائين وري ، پيو ٿيندو ۽ پيا ڪنداسين."

خير سو استقبال ، ٿيو. شام جو اجلاس ۾ تمام وڏو ميڙاڪو ٿي ويو دعوت ناما ڏنا هئاسين، هڪ

هزار ۾ ماڻهو گهٽ ۾ گهٽ چار پنج هزار آيا هئا، آني مون آئي سپاسنامو پڙهيو، جنهن ۾ لکيو هئم ته هاڻي پوڙهن درٻارين جي جماعت مسلم ليگ کي ڇڏ ۾ اچي ون يونٽ جي خلاف تحريڪ هلائي ته اسين سڀ تنهنجي پٺيان آهيون. ۾ ان سان گڏ سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ ٻ مات ڏي، وري يوسف لغاري آئـي ڪنوينرس رپورٽ پڙهي جنهن ۾ فيڊريشن جي ماضي جي سرگرمين جو تفصيلوار ذڪر ڪيل هو. يوسف صبح جو ٽي ان جي ڏکهي هجڻ جي شڪايت ڪئي هئي سو ڇا ڪيائين جو پهريان ٻه صفحا پڙهي وري آخري صفحو پڙهي جند ڇڏايائين. (ان تي جلسي کان پوءِ اسين پاڻ ۾ ڪجهه تـڪا ٻ پياسين.) پنو صاحب ته خير سچي سپاسنامي کان لنوائي ويو ۾ وڃي اسرائيل ۾ هندستان تي پيو.

ها سچ اهو ته ٽيو شام جو، صبح جـو ايڊريشن جو ڪائونسل اجلاس هو جنهن ۾ عهديدارن جي چونڊ هئي. ٽوري گهڻي ڪوشش ڪان پوءِ پيا تـه سڀ بنا مقابلي چونڊيا ويا مون کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو ۽ صدر جي عهدي تي ٽن چار همراه اميدوار ٽي پيا ڪو هٽ تان نـه پيو لهي. آخر مون انهي يوسف لغاري جو لالو ايهڙ ڪيو ۾ چيم ته ٻابا اسين ته هن کي ٽا سپورٽ ڪريون ٻاقي اوهان جي مرضي — هو سابق ڪنوينر ٻ هو انهي داول تي سيٽي اميد وارن

ڪان هٿ کڻايوسين ۽ همراه صدر چونڊجي ويو.

انجن ستن ڏينهن ۾ ٻي شاگرد يونينن جون چونڊون مڪمل ٿي ويون جن ۾ يونيورسٽي مان ته ڪٽيوسين پر سٽي ڪاليج مان ٻري طرح هارايوسين. ڪجهه ڏينهن رکي وري فيڊريشن جي ميٽنگ گرونڪر هاسٽل ۾ رکي سين. آن ۾ بنيادي تجويز اهائي هئي ته ڪا تحريڪ هلائجي ڪجهه مسئلا زير غور آيا، الهن تي بحث مباحثو ٿيو ۽ هڪراءِ ٿياسين ته غلام قادر پليجي (هو زرعي ڪاليج جو شاگرد هو) تجويز ڏني ته سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪرائڻ وارو مطالبو به رکجي. اسان ان ڳالهه جي مخالفت ڪئي سين - مون چيو ته تحريڪ يونيورسٽي مان شروع ڪريون ته ٺيڪ آهي، جنهن صورت ۾ پيا مطالبا هلي ڏيون پين ڪاليجن ۾ ڪجهه ٿي وڃي ۽ پوءِ جڏهين يونيورسٽي آن ۾ شامل ٿئي تڏهن اهو مطالبو رکون. نيٺ پنجن مطالبن جي منظوري ڏني ويئي.

١- داخلا ٿي ڪاليج ۾ يا يونيورسٽي ۾ صرف هڪ دفعو ورتي وڃي.

٢- ايم اي ۾ سنڌي ۽ اردو ۾ جواب ڏيڻ جي اجازت ڏني وڃي.

٣- ٤٥ سيڪڙي تي سيڪنڊ ڊويزن ڏني وڃي.

٤- شاگرد يونينن کي پنهنجو آئين پاڻ ٺاهڻ جو اختيار ڏنو وڃي.

باقي هڪ مطالبو هن وقت ياد اچي نہ سگهيو اٿم - هونئن تہ بي شمار مسئلن تي پمفليٽ ڪڍندا هئاسين. ٻوان پمفليٽ ڇپائڻ لاءِ پئسا نہ هجڻ ڪري انهن جي قيمت رکي وڪڻندا هئاسين، جيئن اهو سلسلو اڳتي هلي سگهي. قيمت تمام ٿوري رکي هئي. ڏهہ پئسا يا هڪ آنو وغيره. اهو طريقو ايترو هليو جو گورنمنٽ ڪاليج ۾ جڏهن هڪ پمفليٽ تي بندش پيئي تڏهن ڇوڪرن اچي ورايو چي ميان هو ٿو وارو ڏهين پئسي وارو پمفليٽ تہ غير قانوني ٿي ويو. انهن مان تہ هڪ ٽوڪون ٻہ ڪندا هئا تہ ”ون يونٽ جو ايترو سور اٿو تہ ڏهہ پئسا ڇو ٿا وٺو؟“

هڪ دفعي شايد ١٩٦٦ع ۾ يونيورسٽي ۾ ڊبيٽ تي ڳالهائڻ ويس. اچا اسٽيج تي چڙهيس تہ پنڊال مان ڪنهن نعرو لڳايو: ”شاگردن جا مسئلا آني-“ پور نہ ٿيس تہ ڳالهايم پوءِ ٻہ - ڳالهائي هيٺ لٿس تہ شريف ميمڻ چرچو ڪيو: ميان ڊبيٽ تي ڳالهائڻ آيو هئين يا ون يونٽ خلاف تقرير ڪرڻ-“ هاڻي تہ ڏاڍا ٿي ويا آهيون ۽ ان وقت هن قسم جي ٽوڪن يا چرچن تي ڏاڍو ڏک ٿيندو هو. خير سو ڳالهہ ٿي ڪيم تہ انهن پنجن مطالبن تي سچل ڪاليج ۾ ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪرايو سين. يوسف کي چيو هوسين تہ هو ڪنهن سبب ڪري نہ اچي سگهيو. ٻئي ڏينهن وري آن تي آتان جلوس ڪڍي مسلم ڪاليج مان

ٿيندا سنڌي ڪاليج وياسين اتي يوسف بہ، اچي پهتو
هن تقرير ڪئي ۽ چيو تہ اسين اوهان سان گڏ آهيون.
ٽئين يا چوٿين ڏينهن اسان جا ٻہ مطالبا تسليم ٿي ويا.
هڪ داخلا في هر سال وٺڻ جي ڳالهہ ڪرڻ وارو ٻيو
۴۵ سيڪڙي تي سيڪنڊ ڪلاس ڏيڻ وارو. باقي
مطالبا تسليم نہ ٿيا ۽ اهو گوڙ ختم ٿي ويو. ان
سان حيدرآباد جي شاگردن کي ٿورو ٿورو پنهنجي طاقت
جو اندازو ٿي ويو ۽ ان سان گڏوگڏ هاڻي اندازو ٿي
ويو تہ شاگردن ۾ ڪجهہ ٻي چيز آهي، جيڪا تحريڪ
جو روپ وٺي سگهي ٿي. هن دور ۾ تعليم جو دائرو
بہ ڪجهہ وسيع ٿي ويو هو، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين
۾ پڙهندڙ شاگردن ۾ چڱي خاصي حصي کي پنهنجو
مستقبل غير يقيني نظر اچي رهيو هو. اهو وقت غالباً
جنوري جي وچ ڌاري جو هو.

آن کان پوءِ يونين جي نمائندن جون ميٽنگون
وغيره ٿينديون رهيون. پر ٻي ڪا خاص ذڪر جوڳي
ڳالهہ نہ ٿي.

انهي وچ ۾ دادو ۾ اعجاز قريشي، صلاح الدين پنهور،
منوهر لعل، حئي قريشي ۽ ٻين دوستن گڏجي دادو
اسٽوڊنٽس فيڊريشن ٺاهي ورتي ۽ انهن جي چوڻ تي
آئون اتي وڃي ٻہ ميٽنگون ڪري آيس. ۽ ڪجهہ
دوستن سان مليس جي اتي جي دوستن جي همت افزائي
ڪرڻ ۽ اسان جي معاملي کي دلچسپي سان ڏسي

رهيا هئا. انهن سڄڻ ۾ شوڪت سنڌي، سائين تاج
صحرائي، حيات خان ۽ جوڻيجو صاحب شامل هئا.
هالا ۾ به وڃي ميٽنگون ڪري ايندو هئس، اتي
به همراه ڪافي گرم هئا. تن ڏينهن ۾ اسان ڪارڪنن
جي ڪورس ۽ پڙهائي طور پمفليٽن کي گڏجي پڙهڻ
(Collective Study) انهن تي بحث ڪرڻ کان سواءِ
محترم جي ايم سيد جا بند ٿيل ڪتاب ۽ اسٽالن
جو ڪتاب ”قوم ۽ قوميت“ رکيو هوسين.
فيبروري جو سڄو مهينو بيانن جي ڏي وٺ ۾ گذريو.
ڪمشنر مسرور ۽ سنڌ س چارٽن جي وٽ وٺان ته
يونيورسٽي جي تعميرات ۾ پئسا کاڌا ويا آهن ۽
حسن علي عبدالرحمان تعصبي ماڻهو آهي سوڪيس بدلي
ڪيو وڃي. اسان جي دوستن جا بيان ته اهو سڀ
ڪجهه غلط آهي، ان ڪري حسن علي جي بدلي نه
ٿيڻ گهرجي. حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي طرفان
چونڊيل سڀني يونين عهديدارن جن ۾ خواجه مهرشاهه
۽ يوسف شامل هو ۽ ٻين مسعود نوراني مجيب پيرزادو
شامل هئا اهو بيان ڪڍيو ته حسن علي کي بدلي نه
ڪيو وڃي. دوستن مون کي به چيو ته تون به صحيح
ڪر، مون چيو: هڪ ته آئون ڪنهن يونين جو
عهديدار نه آهيان ۽ فيڊريشن جي يونين وارن دوستن
جون صحيحون ڪافي آهن، ٻيو ته بدلي کان وڌيڪ
نوڪر شاهي جي تعليمي ادارن ۾ مداخلت واري پهلو

ٿي زور ڏيو ته آئون صحيح ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.
نه ته به گڏ ته آهيان پر صحيح ضروري نٿو سمجهان.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ سڀني ڪاليجن جي عهديدارن
جي ميٽنگ ٿي. انٽر ڪاليجيٽ باڊي جون چونڊون
ٿيڻيون هيون. ان ۾ ٻه حصا شاگرد عهديدار سنڌي هئا
۽ ٽيون حصو اردو ڳالهائيندڙ هئا. پاڻ وارن همراهن
فيصلو ڪيو ته سڀ عهديدار سنڌي ڪٿبا. هوڏانهن اردو
وارن مطالبو ڪيو ته اسان جو گهٽ ۾ گهٽ هڪ
عهديدار ڪٿو پوءِ ڀل اهو خزانچي، جوائنٽ سيڪريٽري
هجي، سوشل سيڪريٽري هجي، نه ته اسين الڳ مهاجر
انٽر ڪاليجيٽ باڊي ٺاهينداسين. مون پنهنجن دوستن
کي چيو ته ڪو، هڪڙو غير اهم عهدو ڪٿي ڏيو
نه ته هو الڳ ٿيندا جنهن جي نتيجي ۾ شاگرد اتحاد
ٽٽندو، تحريڪ جا هروڀرو گهڻا دشمن پيدا ٿيندا ۽
تحريڪ جو دائرو محدود ٿيندو ۽ انهن کي هروڀرو
ڀلسٽي ۽ ملندي پر يارن نه مڃيو ۽ ٻه الڳ باڊيون ٺهيون.

فيبروري جي آخري هفتي ۾ غالباً ٢٦ يا ٢٧ تاريخ
هئي، خبر آئي ته حسن علي بدلي ٿي ويو. ڏاڍو ڏک
ٿيو. ٢٨ تاريخ رات جو يونيورسٽي هاسٽل ۾ ميٽنگ
ٿي. مون يوسف سان ڳالهايو ته هن ۾ ون يونٽ ۽
قومي زبان جا مسئلا ڪٿو ته ٺيڪ آهي، نه ته نڪو
تحريڪ سڄي سنڌ ۾ ڦهلجندي نڪو سڄي سنڌ مان
همدرديون حاصل ڪري سگهندي. يوسف ان کان انڪار

ڪيو، تہ آئون احتجاج طور نہ رکو ان ۾ شريڪ نہ
ٿيس ۽ سڄي ٻهرين تاريخ آئون ماٺ رهيس. مون کي
پنهنجي طور ائين ٿي لڳو تہ، جڻ مجيب پيرزادي،
مسعود نوراڻي، يوسف لغاري ۽ مون فيبروري جي ٽئين
هفتي ۾ آستان ڪافي هائوس ۾ ويهي جيڪي هڪ ٻئي
سان هٿ رکي جيڪو واعدو ڪيو هوسين تہ ”ون يونٽ
ٽٽي تائين گڏ جيئنداسين گڏ مرنداسين“ تنهن ۾ شايد
ورلو ٻجي ويو هو. آخر ٻي تاريخ صبح جو علي اڪبر
ڌاروهي جيڪو فيڊريشن جو نائب صدر هو ۽ هن
معاملي ۾ پيش پيش هو، عنايت، مير ٿيٻي، هدايت
۽ مون ڪينٽين کان ٻاهر هنگامي ميٽنگ ڪئي ۽
سوچيوسين تہ دوستن سان احتجاج جو اهو طريقو غلط
آهي سو شريڪ ٿجي ۽ پنهنجو نقط نظر رکندو رهجي.
آن جي پيش نظر ٻين دوستن کي بہ چيوسين ۽ جلوس
۾ گڏ هلياسين جيڪو ڇهن ٻسن تي مشتمل هو. اڳئين
ٻسن ۾ يوسف لغاري هو، ٻي ۾ مجيب پيرزادو هو،
شايد ٽئين ۾ نوازعلي ٿيو ۽ مسعود نوراڻي هئا. چوٿين
۾ علي اڪبر ڌاروهي ۽ آئون هياسين ۽ پنجين ٻس
شڪور دائود پوٽي جي اڳواڻي ۾ هئي. جلوس جڏهن
ڪمشنر آفيس ڏنهن هلڻ لاءِ تيار ٿيو تہ اسان واري
ٻس ۾ نعرا لڳا: ”ٽوڙينداسين ٽوڙينداسين ون يونٽ
کي ٽوڙينداسين“ ۽ ”سنڌي زبان قومي زبان“ ان تي
اڳيان کان يوسف ۽ مسعود لهي آيا. يار ڏاڍي ڪاوڙ

۾ ھٿا، اچڻ شرط يوسف چيو: ”ميان ون يونٽ خلاف
نعرا لڳا ته تنهنجو مٿو ڦاڙينديس“ ان تي ٻروھي لهي
آيو ڪاوڙ مان ڳاڙھو ٿـي چيائين ”ڪير آھي جو
ساڳي تي آڱر ڪڍندو؟ اسان ان جـو مٿو ڦاڙينداسين
ٽيسنائين شڪور دائود ھونـو ڪجهه همراھن سان لهي
آيو ۽ اچي وچ ۾ پيو. ھـاڻ موصوف پنهنجي عمر،
خاص ڪري ڏاڙھي سبب اسان سڀني تي ازرگي ھلائيندو
ھو سو مات ڪري، سڀ وڃي پنهنجي اسن
۾ چڙھياسين.

ڪمشنر آفيس جو چڪر ڏيئي موٽي آياسين. ٻئي
ڏينهن وري ڪمشنر آفيس وياسين ته ڏاڍي پوليس ھئي
ڊپٽي ڪمشنر سان ٻروھي جو جهيڙو ٿي پيو. ھن چيو
ھليا وڃو نه ته گولي ھلائينديس. اتي ٻروھي علي اڪبر
سچرجي ڪٿي ڳڙٽ مان جهليس چي ”ماڪا...... چلائو
گولي“ — ڊي-سي ھاڻ ڇڏائي کسڪي ويو. ايتري
۾ ڪنهن ڇوڪري (الائي ڪنهن جي چوڻ تي) ھڪ
اس تي چڙھي نعرو ھنيو ”صدر ايوب زنده باد“ وري
چيائين صدر ايوب ۽ ھيٺان رڳو ڪنهن ھڪ جو آواز
اڀريو ”زنده باد“ سـون وڃي يوسف کي جهليو ته،
اھو ڇـا آھي؟“ ھن چيو الائي ۽ ڇگو پيو ڪري
ايوب خان کي خبر پوندي ته اسين سنڌي شاگرد سندس
خلاف نه پر رڳو ھڪ مسرور جي خلاف آھيون ته ھو
ھن جي بدلي ڪندو ۽ اسان تي ڪو ايڪشن نه

ڪٿندو- سون چيومانس ٻلبل آهين - پر اسين ٿهي نه، سگهياسين. بهرحال اتان موٽي آياسين، نعرا ميٽنگون وٺ وٺان رهيو. ٻئي ڏينهن لاءِ اسان جلوس ۾ ڪپڙي جو پوتو ٺاهي ان کي ماڙڻ جو پروگرام ٺاهيو. ٽئي ٽيو ته هاسٽل وارا صبح واري جلوس کان پوءِ وري شام واري ۾ ايندا ۽ شهر وارا پوتي سميت سندن انتظار شهر ۾ ڪندا سين —

۴- مارچ

ٻئي ڏينهن ۴ مارچ هئي، اسان جا ته اهي منصوبا هئا پر حڪومت جا...... خبر وٺي جون خبرون ته پانڊيڙا پيا ڏين آءِ ڪجهه احوال ان جو به ڏيندس.

۴ مارچ تي شام جو وقت اچي پنجن ڪان مٿي ٿين لڳو، پر اسان جا هاسٽل وارا ساٿي اچا نه پهتا. اسين اولڊ ڪيمپس ۾ مسرور جو پوتو سائيڪلن جي اسٽينڊ واري وڻ ۾ ٽنگيو پيا هئاسون. سڀ نوجوان، پر اڪراهه ڪل پوڪ ۾ لڳا پيا هئاسين. دير ٿي ته پريشان ٿين جي پدران اچي پي ونڊر ۾ لڳ سين. ڪنهن همراه صلاح ڏني ته انهي سرور مان دل ونڊرايو، سو ان مان حرڪتن ڪرڻ جا قاعدا قانون ٺاهياسين. ان ۾ ٽڪ ٻجو، لڪڻ ۽ ٻيون حرڪتون ۽ انهن جون فيون- سامهون ايس پي آفيس مان ڪجهه آفيسر قسم جي جانورن شوڪي پئي نهاريو ته به اسان لفٽ نه ڏني سين.

اسان کي صورتحال جي سنگينيءَ جو ڪو احساس ڪونہ
هو. اسان ائين سمجهيو تہ هو ٻوڙي جي بي عزتيءَ تي
ايا پڇن ۾ پڇرن. ڪجهہ يارن تہ انهن جو ٻچن سان
ائين آڌرڀاءُ ڪيو. ان مهل اسان سان ڪنهن جي
وهم گمان ۾ بہ ڪون هو تہ ڪو ڄامشوري جي رستي
تي اسانجن سنگتين سان ڪو ويل وهي رهيو هوندو.
"پيٽر آءِ پليٽس، نہ تہ سڪ سهڻ ڇا لڳي؟!"
ٿوري دير کان پوءِ اسڪوٽر تي هڪڙي همراه
اچي ٽڪاءُ ڪيو، ٻڌايائين تہ هيٺن پوليس همراهن
کي رستي تي ورائي ويٺي. ڪا خبر ڪانہ پي تہ ڪيترا
شهيد ٿيا، ڪيترن جا مٿا ڦٽا ۾ گرفتارين جو تہ ڪو
ڪاٿو ئي ڪونهي، اسين سڀ ٻاهہ تي اتان نڪتاسين،
سنڌ لا ڪاليج بند ڪرايوسين، اتان سچل ڪاليج،
سو بند ڪرائي، اتان مسلم ڪاليج اهو بند ڪرائي
پوءِ واپس يونيورسٽي ڏانهن موٽڻ لڳاسين. مون رکيو
سچل ڪاليج ۾ تقرير ڪئي. مسلم ڪاليج ۾ رکيو
مسعود نوراني تقرير ڪئي—— موٽندي مسلم ڪاليج جي
دروازي تي اينٽل بس کي ڇوڪرن پٿر هنيا ۾ شيشا
ڀڳا. اتان اڳتي ايندي وري ڪجهہ همراهن ريڊيو جي
عمارت تي پٿر وسايا، تالجو پوليس اچي هٿاين——
اتان کهي ڦري اچي يونيورسٽي پهتاسين. ٻوتو اچا ٽنگيو
پيو هو، اهو وڻ تان لاهي، يونيورسٽي ۾ ايس بي
آفيس جي وچ رود تي ان کي باهہ ڏني سين. نعرا

هٿياسين ڪجهه دوستن ڪاوڙ وچان ان سڙنڊڙ ڊوتي
کي لتون ڀي هنيون. اتان واندا ٿي اچي چوڪرين واري
چئنر تي ويٺاسين. ميٽنگ ڪئي ۽ ان ۾ ايڪشن ڪاميٽيون
ٺاهيوسين.

٥ تاريخ صبح جو ڪاليج وغيره بند ڪرائي اولڊ
ڪيمپس ۾ ويهي ايڪشن ڪاميٽي جي ميٽنگ ڪئي
سين. جنهن ۾ ٻه مکيه مسئلا هئا هڪ اهو ته وزيرن
سان ڳالهه ٻولهه جو ٻيو اهو ته ڪهڙو عمل ڪريون؟
وزيرن سان گفتگو بابت طئي ٿيو ته اها زاهد، منور،
مسعود ۽ ٻيا دوست ڪندا. مون ۽ ڪجهه ٻين دوستن
اسان واري ڪم ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان جا اسان
ٻه حصا ڪيا، هڪ ته پمفليٽ ڪڍون. ٻيو اهو ته
پٽين تي نعرا لکون. پمفليٽ لاءِ همراه لکي رات جو
شروع ٿي ويا. انهن ۾ لال قادر، عمر پٺي، احمد شاه
بخاري، ستار بارڪزئي، نظاماڻي ۽ ڪجهه ٻيا همراه
شامل هئا. مون يارن کي چيو ته مشين ڪٿي يونيورسٽي
جي پٺين پاسي لائبرري جي ڀرسان ڪٿي ڪريو پر يارن
نه مڃيو. مون چيو هن سائيڪلو اسٽائيل مشين جي
چڪا چڪ ايس بي آفيس ۾ پڄي هوندي ڇاڪاڻ ته
يونين آفيس بلڪل ايس بي آفيس جي ويجهو آهي. ته
ڪنهن يار چيو ڀلا ڊڄون ٿا ڇا؟ پوليس ٿوريئي يونيورسٽي
جي اندر ايندي. خير مون کي ته وري پٽين تي لکڻ
وارو ڪم هو سو مان اتان نڪري ويس ۽ وڃي مسلم

ڪالج هاسٽل ۾ هئس جتي عبدالحئي پليجو، عبدالرزاق سومرو، عنايت ڪشميري، هدايت، مير ٽيپو ۽ ڪجهه ٻيا دوست انتظار ڪري رهيا هئا. اتي رنگ ٻاري ڇهه ست ڏالڊا وارا دٻا ڀرياسين ڪجهه برش کنياسين ۽ ڪجهه يارن ڪپڙن جا ٽڪر کنيا، ته انهيءَ سان لکنداسين ۽ اسان ٻن ٻن جا گروپ ٺاهيا. ٻيا ته سڀ خير سان موٽي آياسين. رڳو هدايت ۽ عنايت نه موٽيا. انهن جي حصي ۾ تلڪ چاڙهي وارو حصو آيو هو. همراهن لکيو پئي ته پوليس اچي پهتي، سو وارن مان جهلي کهلي مار ڏيئي گاڏي ۾ کڻي وڃي مارڪيٽ ٿاڻي جي لاڪپ ۾ ڇڏيو، اتي همراهه ٻئي داخلا ڏڪيا پيا هئا تان جو هفتو کن پوءِ حفيظ قريشي صاحب اوچتو اتي ويو تنهن وڃي ڇڏاين. اسان لکڻ لاءِ ڪل چار نعرا طئي ڪيا هئاسين. (١) ون يونٽ ٽوڙيو- (٢) سنڌي زبان قومي زبان- (٣) حسن علي کي واپس آڻيو- (٤) مسرور ڪتو هاءِ هاءِ (ڪتن کان معذرت سان.

خير سو ٻئي ڏينهن صبح جو اٺ مسلم هاسٽل مان نڪري يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ويس ته ڏسان پمفليٽ جو ڇا حال آهي. اتي ته ڪاري وارا ڪک هئا، رڳو رينجرز جا سپاهي بيٺا هئا. اتان موٽي پاسي ۾ شهباز هوٽل ۾ اچي نيرن ڪرڻ ويٺس جو هاسٽل ۾ دير سان سمهڻ ڪري دير سان اٿيو هوس ته ٻئا چانهه پاڻي

يونيورسٽيءَ پهتو هوس. ٽيرن ڪري لاٿم ۽ چانهه پيتي پيتم ته پنج ڇهه پوليس وارا، هڪ صوبيدار ۽ هڪ سي آءِ ڊي وارو ٻاهر واري ٽيبل تي اچي ويٺا. ڪجهه چرڪيس ته سهي پر آرام سان چانهه پيئندو رهيس. چانهه پي ورتم ته همراه اٿي آيا، چي هل ايس پي صاحب تو سڏي ڪو ڪم آهي. اهو نه ٿي سمجهي ويس ته ايس پي کي ڪا ڳالهه هندي ته ڪرڻي ڪانهي سو پڪ ٿي پڪ ٿيندا. سو چيو مان ته هوٽل جو بل ڏيو ته هلان. صوبيدار چيو تو ٽيرن ڪئي آهي تون ڏي، مون چيومانس پوءِ ته ويٺو آهيان اٿندس ۽ پنهنجي مرضي سان. آخر ڪجهه ربڙ ٻڙ کان پوءِ صوبيدار بل ڏنو جو ڪل ١٤ آنا هو. اتان نڪري ايس پي آفيس ۾ وٺي ويا ۽ ڊي آءِ اي جي انسپيڪٽر جي ڪمري ۾ وهاريائون جيڪو مسجد سان لڳو لڳ آهي. اتي ڏاڍو پوڪ ٿيو. ڏسان ته مون کان اڳ اتي هڪ شاگرد تسم جو همراه ويٺو آهي. چيائين "ادا اوهين ڇو اچي ويا؟" ته سڃاڻي جي ڪري مون کي بتس ڏاڍي ٿاهه لڳي. مون سمجهيو هي ڪو سرڪار جو ماڻهو آهي جو شاگردن ۾ ڪم ٿو ڪري، سو منهن ۾ گهنڊ وجهي چيومانس "توکي ڇا هي؟" ويچارو ماٺ ٿي ويو. وري گولڊ ليف جو پاڪيٽ ڪڍي سگريٽ آڇ لاءِ مون ڏي وڌايائين "ادا سگريٽ پيو" مون وري ڪاوڙ مان ڏانهنس نهاريو، ۽ چيم "نه! ڪانهي ضرورت"

همراه وري به ماٺ. ڪجهه دير کان پوءِ ڊي ايس پي
آيو. ان اچي مون کان پورو پتو لڳايو ته ڪنهن جو
پٽ آهين؟ ڇا پيو پڙهين وغيره. ان کان پوءِ وري
ان همراه ڏانهن متوجه ٿي چيائين، "ها مسٽر يوسف
ٽالپر تنهنجي اي جو نالو ڇا هي ۽ ساڳي مون واري
ڪاغذ تي لکڻ لاءِ قلم ڪڍيائين. مون کان ڇرڪ نڪري
ويو. "ڇا تون به شاگرد آهين ۽ پڙهڻ آيو آهين؟!!"
هائو ادا تون ته ماڳهين وٺي پيو وڃين. آئون پنهنجي
ڀرين روش تي ڏاڍو شرمندو ٿيس ۽ چيومانس "يار
معاف ڪجان مون سمجهيو تون هنن جو ماڻهو آهين
هاڻي سگريٽ ڪڍ ته پيئي ڏسان پيون" يوسف (ٽالپر)
سگريٽ ڪڍيو، ۽ ٻئي سگريٽ پيئڻ لڳاسين. هاڻي
ٻيهر ٻيون دفعو گرفتاري جي باوجود پوريت گهٽجي ويئي.
منهنجي ڪوسي ۾ سائيڪلو اسٽائيل واري پمفليٽ جي
رف ڪاپي پيئي هئي هاڻي ان کي ڪيئن اوڪال
ڪجي سو آئون سري انسپيڪٽر جي سامهون واري
ٽيبل تي ڪرسي ويجهي ڪري ويٺس آهستي
کيسي مان پمفليٽ ڪڍي ننڍا ننڍا ٽڪر ڪندو ويس،
هيٺ ردي واري ٽوڪري ۾ وجهندو ويس. ڦاڙي لاٿم
ته وري خيال آيو ته اجا به اهو هنن کي هٿ لڳي
سگهي ٿو سو يوسف کان سگريٽ گهريم، هن سگريٽ
ڏيئي تيلي اڳتي وڌائي ته اها هٿ ۾ وٺي سگريٽ
دکائي پرندڙ تيلي ڪٽي ان ٽوڪري ۾ وڌم. منهن ٻن

۾ ان کي ٻاهر لڪي ويٺي ڪرسي ٻونٽي ڪري ٻاهه،
وسائڻ جي نام نهاد ڪوشش ڪيم ته انجو ڪاغذ سڙي
رک ٿي ويا. يوسف مشڪل سان کل روڪي سگهيو.
ڪاغذ جي سڙڻ کان پوءِ مون کي ٻـ، هن ننڍڙي
ڪاميابيءَ تي ڏاڍي خوشي ٿي سو آئون ۽ يوسف ڏاڍو
کلياسين. ٿوريءَ دير ۾ منور ميمڻ به آيو. ٻلڪ آندو
ويو. آخر ويهاري ويهاري منجهند جو ٻارهين اڍ ٿين ڌاري
ماڻي ڪاراڻي اسان کي هڪ گاڏي ۾ سينٽرل جيل کڻي
ويا. گاڏي دروازي وٽ ٻيهاري اندر ويٺل اسپيڪٽر
لهي ويو. واپسي ۾ يوسف اڳاري ٻـ، ماڻس گڏ هو.
يڪدم رڙ ڪيائين اڙي توهين ٻـ، ڇهچي ويا يوسف
کي ڏسي اسان کان ٽهڪ نڪري ويـو. "مشڪرا
توکي اڪيلو ٽيپ ۾ ڪيئن ڇڏيو. اسين به گڏ هونداسين.
مون چيس، ته ڪاڻي ڏنائين "مشڪرا ته توهين آهيو.
آئون سون سان گڏ هوس هاڻ رکو چار آهيون. الائي
ڪهڙي ڏچي ۾ وجهندا!!!" بهرحال اتان کڻي وڃي
نارا جيل ۾ الڳ الڳ ڪمرن ۾ رکيائون
جي لاڳيتا هئا. جتي چار چار ڪمبل ٻـ، مليا.
ڪجهه دير کان پوءِ هڪڙو ازرڪ چانهه جي ڪيتلي
۽ چار ڪوپ کڻي آيو ۽ شيخن سان ڪوپ
لنگهائي چانهه پياريائين. جيل ۾ سو ٻـ، پهرين ڏينهن
سڪو قرب سان ڳالهائي ۽ اڇي چانهه پياري اها ڳالهه
اسان جي توقع کان ٻاهر هئي. همراه ٿلهو متارو هئو

ھجي باوجود اسان کي عمرخيام جي تصوراتي ساقي کان وڌيڪ من موهيندڙ لڳو. ناٿو ٻانهي تاريخ ٻڌائيندي، ٻئي ڏينهن صبح جو وري گڏجي ويٺاسين جو ڪوٺڙين جا در کليا هئا. خبرون چارون ڪيوسين تہ يوسف لغاري ٻڌايو تہ ٢٤ تاريخ ليوڪيمپس کان ايندي چاسشوري واري ڦاٽڪ کان ٿورو اورتي ھڪ ڪار سامهون آئي، جنھن کي ھڪ ماٺي ٥٨ ڻي رهي ھئي. ھيڪر تہ ڪار لنگهي ويئي، وري موٽ کائي اسان جي ٻئيان لڳي سو ٻئل کان ڪجھہ اورتي اسان کي ڪراس ڪري اڳيان اچي بيھي رهي. ھمراھن اسون جيلڙيون تہ ھو ڪار مان لھي ٻسن وٽ آئي ۽ چيائين بابا موٽي وڃو. اڳيان ھزارين پوليس وارا بندوقون ۽ لٺيون کڻي بيٺا آهن. ھمراھن ضد ٻڌو، ٻر ماٺي صفا ٻڙ ڪري بيھي رهي. چيائين ٺيڪ آهي ٻوھ مان گاڏي نہ ھلائيندس مون کي ۽ منھنجي گاڏي کي چڙهي ٻوھ لنگهي سگهندو. پٽ آئون توهان کي واڳن جي وات ۾ وڃڻ جي موڪل ڪيئن ٿي ڏيئي سگهان. آخر يارڻ ماٺي کي چيو تہ سچو تہ آهي ٻوھ چا ڪريون؟ ماٺي وراڻيو تہ ضروري جلسو وغيره آهي تہ ڪوٺڙي واري پل کان وڃو. شايد آتي ھي مٿا پوليس وارا نہ ھجن. ھن ٻاسي تہ لنگهندي مون ٻاڻ ھنن جا شوڪيل ٻوانٽا چهرا ڏٺا آهن. ٺيٺ شاگردن چيو تہ چڱو توهين گاڏي ھلايو تہ اسين ٻسون موڙي ڪوٺڙي واري ٻاسي کان

ٿا وڃون . ماڻي ڪاڏي هلائي ته اسون وري ساڳي رفتار سان ساڳي رستي تي روانيون ٿي ويون. اوهه پڪوسين ته ايل ايم سي جون ڪاڏيون به، هن ئي واهس ڪرايون جي پوئتان هيون. ماڻي سنڌ ياڻي ڪانه، هٿي ٻر مامتا جو جذبو بين الاقوامي آهي . هن ويچاري وس ڪيا پر "چنين سوري سڌ ٿيو، موڙن تنين مهٽو"

خير سو اڻين ويٺا هئاسين ته هڪڙو همراه مانيون ۾ هڪڙي ڪرمنڊل ۾ ڪا شيءِ ڪٽي آيو. منور ڀيرين ڪرمنڊل ڏانهن ڏٺو جو ڏالڊا واري ڏٻي جو ٺهيل هو. پوءِ "شيءِ" کي گهوري ڏٺائين ۽ همراه کان سوال ڪيائين "اهو ڇا آهي؟" همراه کلي چيو "سائين هتي هن کي دال چوندا آهيون." "دال ! اها دال آهي!!" منور ذري گهٽ رڙ ڪندي چيو "ڪو داڻو به آهيس يا ڪجهه ٻاڻي؟ هٿونس ٿيي . آزمائش شرط آهي" همراه وراڻيو "سائين تري ۾ ٻه ٽي ڇٽاٻه هوندس. اسين ڪافي ڏيرته ڪلندار هياسين اهاشي جيڪادال ته واقعي نه هئي تنهن ساز ماني ڪاڏي سين ." آس اچڻ لڳي ته وڃي هڪڙي ڪولڙي ۾ ويٺاسين . اڃا ڪل پوک لڳي پيئي هئي ته هڪڙي سپاهي سان نواز پنهو اندرگهڙيو. "ڪيئن ملاقات لاءِ آئين" سپاهي کان ساڳي وقت رڙ نڪري ويئي . "هائو پيو نه ته ڇا !" نواز جنهن لاهي اسان واري ڪمبل تي ويهي رهيو ۽ سپاهي موٽي ويو. اسان کي تڏهن خبر ڪونه هئي ته ملاقات پئي جڳهه تي يا آفيس ۾ ٿيندي

آهي سو اعتبار ڪري وياسين. اڇا خبرون چارون ٻڌي
ڪيون سين ته هڪڙو ڪاڙهي ٽوپي وارو همراه (مقدم
يا نمبردار — ٻراٿو قيدي) چار ڪمبل کڻي آيو ۽
چيائين هي نئين صاحب جا آهن. اسان نواز ڏانهن
ڏٺو ته هو اڇي ڪل ۾ چڙڪيو. يوسف پڇيس! "اڙي
تون ٻڌجي آيو آهين ڇا؟" نواز ورائيو "مشڪرا وري
اوهين مون کان کڻي ٿا لکي سگهو سو اڇي ڳڌ
ٿيو آهيان پيو ڇا!" هاڻي اسان جي ڪل جو وارو هو.
سڄو ڏينهن ڏاڍي مزي وارو گذريو. نواز جي اچڻ
سان ماحول ئي ٻرالو ٿي ويو. هو پنهنجي فرضي عشقن،
محبوبائن جي پيرن جي هوجي منهه، ڪٽ ڏاڙهين ۽
ڊرل ماسترن جا اهي ٽوٽڪا ٻڌائيندو هو جو اسان کي
کلي کلي پيٽ ۾ سور پوندو هو تـ منٿون ڪري
هن کي ماٺ ڪرائيندا هئاسين. جلوسن ۾ نعرن جي
وٽ وٺان ۽ هتي سگريٽن جي دٻ ڏيان (آئون ان
کان اڳي باقاعده سگريٽ نه پيئندو هوس) هٿي منهنجو
گلو وهاري ڇڏيو. پر پرواه نه ڪئي سين. چوٿين ڏينهن
اسان ٻاهر ڪڍيائون. نارا جيل جي آفيس مان نڪتاسين
ته هڪ گاڏي ۾ ويهاريائون. ان ۾ الاهي سارا پوليس
وارا ۽ سي آءِ ڊي وارا موجود هئا. اسان جي اڳيان
ڊي آءِ جي، جي ڪار ۽ پٺيان پوليس سان ڀريل ٽرڪ.
مون نواز کي چيو "ڪيئن نه پاڻئين وزيرن جي ٻـ
اهڙي لڏ ڪانـ هوندي." اسين تـ ڪلياسين ٻـر

سپاهي به ڪاڻ لڳا. ان تي نواز چيو "بابا اها ٽيپ آهي! ٽيپ!" هن وچين "ي" کي اينگهائيندي چيو. اسان وٽ ٽيپ ڪل جو ڪوڊ ورڊ (Code Word) هو. سو ڪاڻ جي ڪا حد ئي نه رهي. اخبارن جون پراڻيون خبرون دهرائيندا هئاسين "فلاڻو ميٺهن جي چوري ۾ ٽيپ ڪاٽي ويو"ـــ ڪڏهن اوازعلي چوندو هو ته "يوسف ٽالپر جام ساقي ۽ آئون ته ميٺهن جي چوري ڪرڻ جهڙا آهيون (اسين ٽيٺي جسم جا ڪجهه پر پل هئاسون) پر منور ميمڻ ۽ يوسف لغاري ته پڪري بلڪ ڪڪڙ به مس چورائي سگهندا ـــ آن تي يوسف مصنوعي ڪاوڙ مان چوندو هو "بدمعاش آئون پروچ آهيان، ماڻهو ته ڪنيو وڃون، توکي ڪوڙ ڪاهي آيس."

اسين سينٽرل جيل تي پهتاسين تـه داخلا ڪري هڪڙي وارڊ ۾ رکيائـون جنهن کي ڪورائين چيو وڃي ٿو. اتي بـه اسان کي الـڳ الـڳ ڪوٺڙيون مليون پر لڳو لڳ هيون. سپرنٽينڊنٽ اسان کي رات جو به ڪليل رهڻ جي اجازت ڏني ۽ ٻاهر سمهڻ لڳاسين ڪچو سيڏو به ملڻ لڳو، جنهن کي هڪ قيدي پچائيندو هو جو اسان جي خدمت لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. جيل ۾ اهڙين خدمت لاءِ مليل قيدي کي "ارداشتي" چوندا آهن- دتي سگريٽن جي وري بـه وٽ وڌن هٽي سو ڏينهن جو ته ڳلو صفا بند ٿي ويو. رات جو مون کي بخار اچي ويو، يار ويچارا ڏاڍا اچي پريشان ٿيا. نيٺ

نعرا لڳائڻ شروع ڪيائون يوسف ٽالپر رڙ ڪري چيو ”ڊاڪٽر“ تہ باقي ٽيئي چون وانگيان (گهرجي) آخر ڪجھ دير کان ڊاڪٽر آيو هن گلسرين جا ڏني ۽ انجيڪشن بہ لڳائي پئي ڏينهن وري اسٽريپٽو مائيسن جي انجيڪشن لڳائي ڪا پيٽ جي دوا ۽ سلفاڊائيزن جون گوريون ڏنيون ۽ ماني کان منع ڪري چانور ۽ ڏونرو لغاري مون ڏي آيو ۽ چيائين ”چام تون ڪر خبر“ مون جيڪو آئون تصور ٿي تصور بہ پنهنجي ذهن کي جسم کان الڳ ٿيو ڪريان تہ جيئن ٻوءِ ٽارچر جو ڪاٿي لاءِ چيائين. جو جيل واري اسپتال مان اچڻ لڳو. آئون تہ ٻن ڏينهن بہ ٺيڪ ٿي ويس تہ ڏونرو ۽ چانور لغاري ۽ ٽالپر ڪاٿي لڳا. ٻوءِ وري آئون، نواز يا منور هنن پنهنجي يارن کي ڊيڄاريندا هئاسين تہ اسين ٽا ڊاڪٽر کي ٻڌايون. هڪ ڏينهن ڊاڪٽر آيو. آئون اٺيس پئي تہ يوسف ٽالپر ڊوڙي اچي پاڪر وڌو چي سائين هي ڪمزور ٿي ويو آهي سو ڪري نہ پوي، منور ڪل روڪي نہ سگهيو سو ٻاهر اڪري ويو. ڊاڪٽر وري دوائون وغيره ڏيئي نڪري ويو. ٽن چئن ڏينهن کان ٻوءِ وچي ڊاڪٽر مان جند ڇٽي. هڪ ڏينهن يوسف ٽالپر ٻاهران ٿي آيو تہ اچي يوسف لغاري کي سڏيائين پئي ٻاهر ويا ڪجھ مس پس ڪري موٽي آيا چيائون تہ ”هڪڙو جيلر آيو هو ان ٻڌايو تہ معافي ناما نہ لکندو تہ پوليس ٽارچر جون تياريون ڪري رهي

آهي جنهن ۾ ارف تي سنڀارڻ، لڪڻ ساڻ مارڻ، مرچ
وجهڻ بجلي جا شاڪ هڻڻ ۽ جسم چيري ان ۾ لوڻ
وجهڻ جهڙيون سزائون شامل آهن. منور چيو ”هو استاد
لڳو پوندو“ نواز ورائيو ”ڏسبو ته ڪيترو ٿا برداشت
ڪري سگهون ٿا، ته مجبوري آهي. آئون هن تي
خاموش ليٽيو پيو هوس ۽ ڇت ڏانهن پئي ڏٺم. يوسف
لغاري مون ڏي آيو ۽ چيائين ”چام تون ڪر خبر“
مون چيو آئون تصور ئي تصور ۾ پنهنجي ذهن کي
جسم کان الڳ پيو ڪريان ته جيئن هو ٽارچر جو
احساس ئي نه ٿئي. ۽ هو ذهن کي الڳ ڪري ٽنگين
ماڻهو وانگر تماشو ڏسندس. مري وڃبو پر معافي نامو
نه لکبو. هو هو پئي ادي ڪل ۾ ٽهڪيا چيائون ته
اها اسان جي تازي ايجاد آهي پيو خير آهي. مون
کي ڪتابن جي ڏاڍي تاڙ هوندي هئي. سپرنٽينڊنٽ
کي چيم، ڊاڪٽر کي چيم، مطلب ته هر ملندڙ آفيسر
کي چيم بابا اسان کي ڪتاب آڻي ڏيو. هڪ ڏينهن
يوسف ٽالپر چيو يار مون کي فلاڻي جيلر ٻڌايو آهي
ته هتي بروچ ليڊر حيدرآباد جيل ۾ هئا تڏهن هن
وارڊ هئا. نڪرڻ وقت ڪتاب ڪٺي ڪونه ويا آهي
هن ٿـم جي هيٺان ڪاٺ جي ڪوڪي ۾ دفن آهن.
همراه ڳالهه بہ سنجيدگي سان ڪري ويو. آئون اٿيس
۽ ڪالي ڪٺي وڃي ڪوٽڻ لڳس. اڃا ٻه ٽي منٽ
ڪوٽيم ته پٺيان يارن جا ٽهڪ ٻڌم هو سمجهيم ته

چرچو هو. اهو انهن ڏينهن جو اهترين چرچو هو.
پر مون کي جو ٻکڙ ٿيو سو ڏاڍي ڪاوڙ آيـم ۽
وارڊ جي ٻنهيان هودي تي ويهي ٻڌائي ۽ اياز جا ٻيت
جهونگارڻ لڳس تان جو همراه اڄ ٻرچائي وٺي ويا.
مطلب ته وقت ائين سٺو ٿي گذريو. وچ ۾ اسان کان
ٻچا ڳاڇا ٻه ٻئي ڪيائون. ان لاءِ صبح جو جيل جي
آفيس ۾ ڊي ايس پي ڪرم الاهي لاهور مان آيل
ڊي ايس اي دائرد ۽ هڪ ٻيون همراه هوندا هئا ۽
اسان سان روز هڪ چٽي کي گهرائيندا هئا. ٻر ائين
ڪرڻ سان ڏو ڪو ڳرو تيل نه ڪڍي سگهيا. آخر
پندرهن ڏينهن کان پوءِ نئون وائيس چانسيلر صالح
قريشي جيل جي آفيس ۾ آيو. اسان کي آني گهرايائين.
ڪجهه دير ڳالهه ٻولهه ڪري چيائين ٻاٻا هڪڙو معاهدو
آهي جيڪڏهن ڪري سگهو ته اوهان جو فائدو آهي
يوسف ٻچيس ڪهڙو؟ مون چيو اوهين جيڪڏهن اهو
واعدو ڪريو ته ٻاهر نڪري ڪلاس اٽينڊ ڪندو ته
اوهان کي ٻه ڪيون هفتي کن اندر پمفلوٽ وارا
همراه به ڪيون مون گورنر صاحب سان ڳالهايو آهي
باقي اوهان جي مرضي. يوسف ٽالپر چيو ادا ٺيڪ ته
آهي وائيس چانسيلر چيو ته چڱو لکي ڏيو. لواز ٻچيس
توهان ٻه لکي ڏيندو. هسن چيو ٻاٻا آئون توهان جو
آستاد آهيان، مائٽ آهيان، منهنجي زبان تي اعتبار
ڪريو. آن تي اسين ٻاهر نڪتاسين. چاڙهين تان لهندي

يوسف چيو يار پاڻ ته مزي ۾ آهيون هو پمفليٽ وارا
يار پنهنوالي غلام قادر سميت مار پيا کائين. ڪٿي لکون
نه ٿيو ڪم ته ڦري ويندا سين. مون شڪ ظاهر ڪندي
چيو يوسف اهو معافي نامو تہ نه ڏيندو. يوسف چيو
معافي نامي ۾ ته لکيو آهي مون کي معاف ڪيو وڃي
آئينده ائين نه ڪندس ۽ اهو ته موچڙا هڻي لکائيو
آهي (انهن ڏينهن ۾ اسان جي معلومات به اها هئي)
وري وٺ ڪاٺي اندر آيا سين. وي سي چيو "سوچي ورتو
ٿٽ" يوسف اسان سڀني جي ترجماني ڪندي چيو "ها."
اسان سڀني کان هن لکايو ۽ اسان لکيو ته "اسين ڪلاس
اٽينڊ ڪندا سين ۽ قانون جي ڀڃڪڙي نه ڪندا سين."
اسان وري اعتراض ورتو ته قانون جي ڀڃڪڙي جو ڇو
لکون اسان ته ڪئي نا هي- قريشي صاحب ليڪچر ڏيڻ
جي انداز ۾ سمجهائڻ لڳو ته ڳالهه اها آهي ته هر ڪنهن
شهري جو اهو فرض هوندو آهي تہ قانون نہ ٽوڙي
پوءِ هن ۾ آهي به ڇا؟" خير اسان لکيوسين. هن اسان
تي پڻي رعب رکيو تہ، اهو منهنجو احسان آهي جو
آئون اوهان جو ضامن ٿيو آن ۽ مون ڏي پيا لکو-
وري آئون جو سچل ڪاليج جو شاگرد هوس تہ
پرنسپال کي فون ڪيائين ته ضامن ٿيندين جنهن انڪار
ڪيو- انهي تي قريشي صاحب ٿي "ضامن" ٿيو-
مطلب ته هن اهڙو ڊرامو ڪيو جو اسان کي يقين
ٿي ويو تہ، اسين هي معاهدو پيا ڪيون. خير موٽي

آيا سين. شام ٿي ته اسان کي اتان ڪڍيائون. جيل جي دروازي تي ڊپٽي ڪمشنر جي جيپ ۽ وي سي جي ڪار آيل هيون تن کٿي اچي شهاب سينما تي ڇڏيو. جتي منور جو والد به آيو، مرحوم محمد سومرو به آيو، هن کي مزيدتي ڳالهه ڪري پڻ ٿي سين. ته چيائين: ”بابا معذرت ڪيو، ۽ سياست ۾ هن کي معافي نامو ڇڏيو آهي. اسين ڏاڍو پور ٿيا سين. (ان کان پوءِ جي تاريخ اها به ڏيکاري ته حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن يا سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن سان تعلق رکندڙ ڪنهن به شاگرد معافي نامو نه لکيو ۽ اين ايس ايف شاگرد جماعتن سان تعلق رکندڙ تقريباً سڀني همراهن ڪجهه ڪمزوري ۽ ڪجهه ”حڪومت کي ڇوڙيو ٻنائي“ جي نالي ۾ ڏاڍا معافي ناما لکيا) اتان هرڪ لٿاسين ته يوسف چيو خبردار ڪنهن به هن جو ذڪر ڪيو ته باقي سڀ ان جا جاني دشمن آهيون. جو شاگردن جو Morale ڪري پوندو. اڄ آئون هي ان ڪري پيو لکان جو هاڻي تحريڪ ان موڙ تي آهي جو ڪيترا همراهه وڪيا به آهن، ويٺا به آهن، ٿڪا به آهن پر عام شاگرد جو حوصلو جوان آهي، ان ڪري ڪو به فرق نه پوندو.

ٻئي ٽئين ڏينهن يوسف لغاري ۽ ٽالپر لاهور وڃي موٽي آيا ته ٻنهي همراهن، نواز ۽ منور جو گڏيل ايمان چيو ته اسان جو ايوب حڪومت ۾ مڪمل اعتماد آهي. مون کي ڏاڍي ڀاهه آئي، يوسف سان ڳالهايم

جنهن ڇپيو ته حڪومت کي چونڊيو ٻنائي همراه ڏنا
ڪڍايون. مون ڇيومانس يوسف اهو عمل هن رخ تي
جاري رهيو ته پاڻ ايوارڊ ٻنجي ويندا هيون. اسان کي
آزاد ڏئي هفتو ڪن ڏي ويو، همراه آزاد نه ڏيا ته،
مون ظهور انصاري سان سچي حقيقت ڪئي ۽ ڪيس ايان
لکي ڏنم ته ''هفتي ڪان مٿي ڏينهن ٿي ويا آهن،
اسان جا همراه اجا آزاد نه ڏيا. ان ڪري اسان جو
وائيس چانسيلر سان ڪو به معاهدو، واعدو يا شرط ڪونهي''
اهو بيان ٻين اخبارن ۾ ته نه ڇپجي سگهيو پر ''خادم
وطن'' ۾ آيو جو اتي ظهور انصاري ۽ قاضي خادم ڪم
ڪندا هئا.

جدوجهد جو ٽئين گهاڙيٽو

منهنجي ۽ يوسف وارن جي ايانن ۾ فرق هجڻ
ڪري، هاڻي اسان جا اختلاف کلي ميدان تي اچي
ويا. ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ يوسف ۽ رحيم سهتو،
مسعود نوراني ۽ ڪجهه ٻين همراهن هڪڙو ڪم شروع
ڪيو جو ڪنهن مهاجر ڇوڪري کي چماٽ هڻي چوندا
هئا ('This is the voice of Sind') (هي سنڌ جو
آواز آهي) پوءِ وري چماٽ هڻي چوندا هئا جيئي سنڌ.
ڇيو وڃي ٿو ته اها صلاح ڪين رسول بخش پليجي ڏني
هئي. مون کي هن ڳالهه سان سخت اختلاف هو جو
سمجهيم ته اجا تحريڪ جي شروعات آهي. مفت ۾ ايترا
دشمن ڇو پيدا ڪجن. سو يوسف جي خلاف بي اعتمادي

جو ووٽ بحال ڪرڻ لاءِ فيڊريشن جي ميٽنگ گهرائي ميئن. يوسف صورتحال کي سمجهي اڳ ۾ ئي استعيفا ڏيئي ويو. اسان جا ٻه الزام هئا — هڪڙو ايوب جي حمايت وارو بيان، ٻيو چماٽن وارو طريقو (جنهن جي نتيجي ۾ مهاجر ڇوڪرن گڏجي يوسف کي مار ڪئي.)

هڪ تمام اهم ڳالهه، جا وڃي رهجي ويئي سا اها هئي ته اسان جڏهن جيل ۾ هئاسين. اخبارن مان هيون، وڏا وڏا نام نهاد اڳواڻ مان هئا. اسيمبلي جي ميمبرن ڪشمير جي حمايت ۾ بيان ڏنو تڏهن ورڪرز فيڊريشن جي مزدورن حيدرآباد ۾ اسان جي آزادي لاءِ مظاهرو ڪيو. انهن ۾ ڪل ٻه شاگرد هئا: هڪ مير ٽيپو ٻيو غلام قادر ٻليجو. ڪل ٦٦ شاگرد گرفتار ٿيا. جن کي هڪ هڪ ڏينهن سزا آئي جو هنن ١٤٤ قلم ٽوڙي مظاهرو ڪيو هو. اها ڳالهه چوٿين مارچ جي ڏينهن چاڙهي پڇهي ٻرست ۾ ڇهچا ڪاٽي ويندا رهيا آهن. ان کان اڳ ۾ حيدرآباد جي رستن تي اهي مزدور ئي هئا جن ون يونٽ جي خلاف نعرا هڻندا هئا، شاگرد ته هاڻ اٿيا هئا ۽ انهن ۾ ون يونٽ جي خلاف نعري تي ان وقت ٻه اختلاف موجود هو—

ٽورن ئي ڏينهن کان پوءِ پٺاڻي جو ميلو ٽيٽو هو. اسان ان ئي ماڻهن کي پيغام ٻئي ڏين چاهيو. يوسف وارا هن تي راضي نه هئا. پوءِ ٻه علي اڪبر ٻروهي آئون، هدايت ۽ ٻه ٽي ٻيا همراهه ڊالڊا جي دڪان جا

هٿرادو لانوڊ ٺهرائي (جيڪي عام طرح چٽا وڪڻڻ وارا
ڪٽي هلندا آهن.) ڪٽي ميلي تي وياسين. ۽ مختلف
جڳهين تي پڙهايوسين ته ون يونٽ پنجاب جي غلامي
آهي. توهان جي اڳين شاگردن سان ويل پيا وهن.
توهان اهي خبرون پنهنجن ڳوٺن ۾ به ڪيو. اتي ٿي
خبر پيئي ته ٻارن جي ٻاري جو صدر آفتاب چنا سنڌي
ٻارن کي ا، صدارتي انعام ڏيارڻ جي عرضداشت ڪٽي
ڊوڙ پائي وڃي گورنر موسيٰ کي ڏنو ان کي (ٽي چار
ڪلاڪ حراست ۾ رکيو ويو هو پوءِ ڇڏي ڏنائونس)
گرفتار ڪيو ويو آهي وري ٻاهر ٿي اسان جي اڏي تي
اچي انهن لانوڊن سان هاءِ مچائيسين. رات پنجي ويئي
ته ڪو شاهينگ منهنجي کيسي مان ١٦ روپيا ڪڍي
ويو. اسين ماني ۾ اڙجي وياسين ٻر پوءِ ماڊل اسڪول
جي ٽيئين ٻاسي واري لنگر ۾ ماني کاڌي سين. هڪ
سرڪاري ملازم دوست مليو. از ٻاڙو ڏنو ۽ رات جو
پنهنجي اسٽال ۾ سمهارياڻين پئي ڏينهن صبح جو موٽي
حيدرآباد آياسين. اچا يونيورسٽي ڪمٽين ۾ مس پهتاسين
ته ڏسون ته همراهه ويٺا آهن. مسعود نوراني ۽ يوسف
اسان تي ٽوڪون پيا ڪن ۽ چون پيا ته ننڍڙي آفتاب
کي اوهان موڪلي ڦاسايو. هڙتال ته ٻاٽ ويو آهي ٻر
اسان موڪليونس ها ته نخر جي ڳالهه هئي. ڪجهه
ڏينهن کان پوءِ وائيس چانسيلر جي چوڻ تي نياز اسٽيڊيم
۾ ڪرڪيٽ مئچ ڪيڏي ويئي هڪ ٽيم جو نالو هو

وائيس چانسيلر اليون جنهن جو ڪئپٽين يوسف هو ٻي افغان اليون جنهن جو ڪئپٽين مسعود نوراني هو. ان مئچ ۾ اسين فيڊريشن (H.S.F) وارا شريڪ ته نه هئاسين، ان ڪري پنڊال ۾ هئاسين اتي اسان کي خبر پئي ته اڄ ايوب خان ۽ گورنر موسيٰ زنده باد جا نعرا هنيا ويندا ته جيئن حڪومت خوش ٿي پمفليٽ وارا همراهه چڙي. ڪجهه دير کان پوءِ جڏهن واقعي نعرا لڳڻ شروع ٿيا ته اسان انان واڪ آئوٽ ڪيو. جو مخالفت ۾ نعرا نا هڻون ته، متان اهو جواز ڏين ته هنن چوڪرن جي آزادي ۾ رڪاوٽ وڌي آهي. بهرحال اهڙيءَ طرح ڪم ڪرڻ ڪان لنوائين بهرحال آهو مرحلو اچي پهتو هو جو هاڻي اسين تنظيمي طرح گڏجي ڪم ڪري نٿي سگهياسين ان وچ ۾ جيڪب آباد ۾ جيڪب آباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن ا۾ ڏوي ويئي هئي جنهن ۾ اشفاق صديقي ، نانڪ ، چوني ۽ ٻيا دوست ڪم ڪري رهيا هئا.

هتي ان ڳالهه جو ذڪر ا۾ ٻي مهل نه ٿيندو، ته جيل مان نڪرڻ کان فورا پوءِ فيڊريشن (H.S.F) هڪ پمفليٽ ڪڍيو جنهن ۾ چيل هو ته اها اڙائي هڪ فرد جي واپسي لاءِ نه هئي ار ون يونٽ خلاف قومي زبان لاءِ ۽ نوڪرشاهي جي تعليمي ادارن ۾ مداخلت خلاف اڙائي هئي ۽ مسلن کان ڏاڍ خلاف پيدا ٿيندڙ نفرت جو اظهار انهي اقطي تي ٿيو

آهي. ڇاڪاڻ ته اسان تي، جڏهن حسن علي عبدالرحمان
وائيس چانسيلر هو تڏهن به مٿس نه، هئاسين، ان جا
چمچا نه هئاسين. اسان ان کان به مطالبا ڪندا هئاسين
هونئر اصول جو مسئلو آهي ؟. ڪنهن کي نوڪرشاهي
جي عتاب جو شڪار ٿيڻ نه ڏيون.

ڪجهه يارن ان پمفليٽ خلاف به ڏاڍو زهر ڦهلايو.
پر جن پڙهيو انهن ان کي داد ڏنو ۽ پاڻان ڪجهه
همت افزائي ڪئي.

آخر ڪجهه عرصي کان پوءِ همراه پمفليٽ وارا
ڇٽي آيا ۽ اٿين تحريڪ تمام تکي ڏسڻ ۾ اچڻ لڳي.
پر اها ته ايار جي جهلڪ هئي اجا پنڌ ته پري هو.
اها تحريڪ پوءِ ڪيئن وڌي ويجهي ان پوءِ ڪيئن
احمد خان جمالي، اقبال تريڙ، امداد اوڊو، نذير عباسي
۽ شاهه محمد شاهه ۽ ٻيا نوجوان اڳواڻ پيدا ڪيا. ڪيئن
مسعود نوراني يونيورسٽي جي جنرل باڊي جي ميٽنگن ۾
اسان لاءِ چوندو هو ته اهي ون يونٽ جو سياسي مسئلو
ڪٿي ٿا اچن ۽ پوءِ ڪن اجلاسن ۾ اسان کي خراج
عقيدت پيش ڪندو هو ۽ ڪيئن ڪافي شاگرد اڳواڻن
معافي ناما لکيا ۽ اسان جي همراهن پوليس جي عذابن
۽ قيدن اڳيان به معافي ناما لکڻ کان انڪار ڪندا
رهيا... اهو ڪافي ڏکهو داستان آهي جيڪو زندگي
رهي ته ضرور لکبو. پر آءٌ هتي ڪجهه اهم واقعا
نموني طور ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس.

اها تحريڪ روز بروز وڌندي وئي، جنهن جهڙن اڳواڻن جي ويهڻ يا وڪڙ سان ختم نه ٿيندي. اها خوشي جي ڳالهه آهي جو شاگرد هاڻ سڄي ملڪ جي ٻين پٺتي پيل قومن ۽ پٺتي پيل طبقن جي تحريڪ، انهن جي اهميت، ۽ تعاون جي اهميت سمجهي رهيا آهن ۽ اهي قومي مسئلن سان گڏ فوجين کان زمينون واپس وٺڻ، ٻين صوبن جا ملازم واپس موڪلڻ وغيره جا مطالبا به ڪن ٿا. اها تحريڪ وڌندي رهندي ۽ تيستائين ڪامياب نه ٿيندي جيستائين شاگردن هارين ۽ مزدورن کي سجاڳ ڪري پاڻ سان نه ڪنيو آهي—

بهرحال......

۴ مارچ کان پوءِ

۱۹۶۷ع ۾ وچ ڌاري حيدرآباد ۾ هڪ اهڙي شاگرد جماعت ٺهي جنهن جي اڳواڻن ۾ مسعود نوراني ۽ يوسف لغاري، پيش پيش هئا، اها هئي سنڌ اسٽوڊنٽس ڪلچرل آرگنائيزيشن. ان وقت بظاهر حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن (HSF) ۽ سنڌ اسٽوڊنٽس ڪلچرل آرگنائيزيشن (SSCO) جو فرق ليڊرن جا ذاتي اختلاف يا سيسڪو جو رکيو پراڻن سنڌين کي ميمبر ڪرڻ ۽ حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو پروگرام سان متفق ٿيندڙ هر شاگرد ميمبر ٿي سگهيو ٿي. پر اصل ۾ انهن اختلافن جون پاڙون اونهيون هيون، اهي پورهيت طبقي يا ٿورو طبقي جي نمائندگي جدوجهد ۾ ان جي طريقي ڪار ۽ نڪرندڙ نتيجن جا اختلاف هئا، جيڪي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ واضح ٿيندا ويا. ظاهر آهي ته سنڌ رکيو ڪنهن جبل يا ندي جو نالو ڪونهي جيتوڻيڪ اهي به سنڌ جو اهم جز آهن. بنيادي جزو سنڌ جو سوا ڪروڙ عوام آهي انهن جا قومي حق ۽ علائقائي مفاد تہ گڏيل آهن، ان لاءِ تہ گڏيل جدوجهد ئي ڪبي آهي

يا ڪرڻي هوندي. پر انهن ۾ ڪجهه طبقن جا مفاد
پاڻ ۾ ٽڪرائيندڙ به آهن. هڪ جو فائدو ٻئي جو
لازمي نقصان آهي، جيئن ته هاري ۽ زميندار، مزدور
۽ سرمائيدار اسان کي به انهن مان ڪنهن نه ڪنهن
طبقي سان پنهنجو پاڻ کي وابسته ڪرڻو ٿئي پوندو
آهي پورهيت طبقي سان يا ڦورو طبقي سان. ٿي سگهي
ٿو ته انهن طبقن جي پاڻ ۾ آخري فيصلي ڪن لڙائي
قومي حقن کان پوءِ ٿئي پر ننڍيون ننڍيون لڙايون ۽
اختلاف هر وقت ۽ هر ميدان تي جاري رهن ٿا پوءِ
اهي جلسن جلوس جي صورت ۾ هجن يا هڙتال جي
صورت ۾، يا ڪم ڪرڻ جي طريقي ۽ ڍنگ ۾ هجن،
ابواب، بيگر، بيدخلي ۽ ١٠٩ ۾ ڪاٽ ۾ وجهرائڻ
جي صورت ۾ هجن يا اڻائي پورهئي مان مزا ماڻڻ
جي شڪل ۾. جيڪو چوي ٿو ته اسان غيرجانبدار
آهيون اهو اصل ۾ انهيءَ جو ساٿي آهي جيڪو هيٺ
ڏاڍو ۽ حاڪم طبقو آهي. جيڪي چون ٿا ته هارين
۽ مزدورن جا مطالبا يا شڪايتون بيان ڪرڻ قومي
تحريڪ ۾ ڦوٽ وجهڻ آهي، اهي زميندارن يا سرمائيدارن
کي ڪڏهن نه چوندا آهن ته اوهين ڦرڻ لٽڻ ڇڏي
ڏيو جو قومي تحريڪ ۾ ڦوٽ ٿي پوي. انهن جي
خاموشي جي تلقين رڳو پورهيتن ۽ انهن جي نمائندن
لاءِ هوندي آهي —

مارچ ۾ جڏهن اسين جيل کان نڪتاسين تڏهن ئي حڪومت کي اها ڄاڻ پئي ته آئون سچل ڪالج جو شاگرد آهيان. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ امتحان ڏيو پاس ٿيس، ۽ خبر پئي ته يونيورسٽيءَ ۾ منهنجي داخلا تي بندش وڌي وئي آهي. مون مائٽ ميٽ ۾ محمد ڄام جي نالي سان فارم ڀريو ڇاڪاڻ ته آڳي به اسڪول ۽ ڪاليج ۾ اهوئي نالو داخل هو، يونيورسٽيءَ جي داخلا واري برانچ ۾ ڪجهه دوستن قرب ڪيو ۽ ڊپارٽمينٽ ۾ همراه شڪل صاف نه، سڃاڻندا هئا، سو داخلا ڏيئي ڇڏيائون. پر ڏينهن ڪلاس ۾ ڪشمير تي بحث هليو ته ظاهر آهي ته مون ان تي اهو موقف ورتو ته ڪشميرين کي حق خوداراديت ۽ اسان جي ملڪ جي ان کان لاتعلقي، ڇاڪاڻ ته هو پاڻ قومي حق ڏياري ويٺو جيڪو پڻ ٿيڻي جـــي موقف کان انوکو هو. ان تي ڊاڪٽر صاحب پڇيو تنهنجو نالو؟ ”ڄام ساقي“ مون جواب ڏنو ۽... پر توکي داخلا ڪنهن ڏني توکي ته... ۽ شايد تون اهو ساڳيو trouble Create ڪندڙ شاگرد آهين؟ مون چيو سائين اِي ته، مون کي خبر ڪانهي داخلا توهان ڏني آهي. پوءِ جڏهن خبر پيس تڏهن پئي هٿ مٿي تي ڏيئي ويهي رهيو- ۽ مرحوم ڏاڍو بااصول ماڻهو هو. وائس چانسيلر چيس ته هن کي ڪڍ ته چيائين ”هڪ دفعو شعبي ۾ داخل ٿي ويو آهي هو منهنجو شاگرد آهي، هو هشيار ۽

گهٽ ۾ گهٽ ڪلاس ۾ فرمانبردار شاگرد آهي ان ڪري منهنجو ضمير اهو ڪڏهن به گوارا نه ڪندو" ويسي زور ڀريس ته ڇنو جواب ڏنائين "ڇي آئون پوليس وارو نه پر استاد آهيان."

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ يونيورسٽيءَ ۾ چونڊون ٿيون جن ۾ آئون جنرل سيڪريٽري لاءِ يوسف ٽالپر صدر لاءِ بيٺا هئاسين. يوسف اليڪشن کٽي اسان وسيلن جي تنگي سبب ١١ ووٽن تان چونڊ هارائي جيتوڻيڪ يوسف مرزا جيڪو سيڪريٽريشپ لاءِ پڻ اميدوار هو تنهن پوٽا به سو ووٽ خراب ڪيا. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اها پهرين اليڪشن هئي جيڪا پروگرام جي بنياد تي وڙهي ويئي ساٿين پاڻ ئي ڏوڪڙ گڏ ڪري ڪارڊ وغيره ڇپايا مون ٽڪو به خرچ نه ڪيو. هڪ رڪشا ڊرائيور دوست نور محمد بلوچ پنهنجي رڪشا ان ڏينهن اسان جي حوالي ڪئي جيڪا ان وقت اسان وٽ اڪيلي سواري هئي. بهرحال انهي اليڪشن اهو جذبو پيدا ڪيو جنهن اڳتي هلي تحريڪ ۾ ڪافي هٿي ڏني— ٦٧ جي وچ کان وٺي ١٩٦٨ع جي وچ دور تائين اسان ۾ پڻ شاگرد گروهن ۾ بظاهر رڳو اهو فرق ڏسڻ ۾ ايندو هو، جو اسين ون يونٽ جو مسئلو کڻندا هئاسين ۽ ٻيا نه کڻندا هئا. پر اهو نه رڳو ظاهري فرق هو، حقيقت ۾ اهو سنڌ جي مٿين ۽ ڦورو طبقن ۽ (انهن جي نمائندن) جي بزدليءَ ۽ پورهيتن ۽ (انهن جي نمائندن) جي بهادريءَ

جو فرق هو— (اهو فرق اڄ به هن صورت ۾ قائم آهي جو اها سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ئي آهي، جا فوجون جي قبضي هيٺ آيل زمين ۽ ٻين صوبن جي سرڪاري ملازمن جي واپسي جا مطالبا پڌري پٽ ڪري ٿي ۽ جدوجهد جي طريقي ڪار ۾ به هارين ۽ مزدورن کي نه صرف ساڻ کڻي جدوجهد ڪرڻ تي يقين رکي ٿي، بلڪه انهن کي منظم ڪرڻ ۾ به هٿي ڏي ٿي. باقي فيڊريشنون يا ته کڻن نٿيون يا ڍلي لفظن ۾ ذڪر ڪري جند ڇڏائين ٿيون.)

انهيءَ دور ۾ يونيورسٽيءَ ۾ جيڪي به جنرل باڊيءَ جون ميٽنگون (عام اجلاس) ٿينديون هيون، انهن ۾ اسان ون يونٽ جي مسئلي تي به ڳالهائيندا هئاسين، ته ٻيا همراه خصوصاً مسعود نوراني هر تقرير ۾ اهو ضرور چوندو هو ته، "ڪي همراه سياسي مسئلا کڻي اچن ٿا جن سان اسان جو ڪوبه تعلق نه، ڪونهي هوشيار رهو" يا چوندو هو "ڪي همراه ون يونٽ جو مسئلو کڻي ٿا اچن، جيڪو نعپ جو مسئلو آهي، اسان کي ان کان پاسو ڪرڻ گهرجي." بدقسمتيءَ يا خوش قسمتيءَ سان ان وقت تائين نعپ کان سواءِ ٻيون سڀ جماعتون ۽ گروه ون يونٽ جا حامي هئا.

انهيءَ وچ ۾ اسين ون يونٽ جي خلاف ڪڏهن قانوني ته ڪڏهن غير قانوني پمفليٽ ڪڍندا هئاسين، مزدورن جي جلسن ۾ وڃي ون يونٽ جي خلاف نعرا

هئندا هئاسين، ته، ڪڏهن اديبن جي ڪچهرين ۾ ۽
شاگردن جي گڏجاڻين ۾ هروڀرو بحث ڪندا هئاسين.
۽ ڪڏهن ڪڏهن ڳوٺن ڏي هليا ويندا هئاسين.

انهيءَ وچ ۾ ۴ مارچ ۱۹۶۸ع آئي، ۴ مارچ
واري واقعي کي سال ٿيو هو. يونيورسٽي جي اهار جي
موڪل ڪري بند هئي. آئون يوسف ٽالپر، يوسف لغاري
توڙي مسعود نوراني سان مليس ته، ۴ مارچ جو ڏينهن
احتجاج جو ڏينهن ڪري ملهايون پر سڀ لنوائي ويا.
ڪنهن چيو ڇڏ يار ڇا ڪندين؟ ڪنهن چيو ته يونيورسٽي
بند آهي، انڪري سٺو نه ملهائي سگهبو هروڀرو لٺ
خراب ٿيندي. مون چيو ته، انهي ياد ۾ تسلسل کي
برقرار رکڻ ضروري آهي سو توهان نه، ملهايو اسين
ملهائينداسين. اسان ڪجهه تختا (پلي ڪارڊ) ۽ ڪجهه
پردا (بينر) ٺاهي اسان خاموش مظاهرو ڪيو بلڪ جلوس
ڪڍيو جيڪو يونيورسٽي کان ٿيندو رسالا روڊ کان
تلڪ چاڙهي وٽان ٿيندو وري يونيورسٽيءَ ۾ اچي ختم
ٿيو. هن جلوس ۾ اسان ڪل ۲۲ ڄڻا هئاسين جن ۾
منير احمد، مير ٿيٻو، علي اڪبر ٻروهي، هدايت، فدا حسين،
ريحان ۽ ڪجهه ٻيا دوست شامل هئاسين جن جا نالا
هن وقت ياد نه، اٿم. ۽ مطالبن تي مشتمل هڪ
پمفليٽ به ورهايو جو رکو پريس لائين نه، هئڻ سبب
هروڀرو غير قانوني ٿي ويو. ٻئي ڏينهن آئون ڳوٺ
هليو ويس جو منهنجي شادي ٿيڻي هئي. ٻنهيان فيڊريشن

جي ڪارڪنن مزدورن مان ڪڏهن آمريڪي سفير پنهنجن اوهارن ڪي "نازو ڪرڻ" ۾ حصو ورتو جنهن ۾ عربن ۽ ويٽنام جي عوام جي حمايت ۾ نعرا هنيا ويا. آمريڪي سفير پوءِ هڪ بيان ۾ چيو "اهو ته مون ٻڌو هو ته حيدرآباد گرم شهر آهي، پر خبر پيم ته گرم ترين شهرن مان آهي." ان ۾ نديم، هدايت، شميم ۽ عنايت گرفتار ٿيا، جيڪي پوءِ ٻين شهرن ۾ ٻـاهر ڦهلجڻ ڪري ٽئين ڏينهن ضمانت تي آزاد ڪيا ويا. باقي سرڪار اهو سو قرب ضرور ڪيو جو منهنجو نالو به ڪيس ۾ شامل ڪري ڇڏيو.

مارچ جي آخري هفتي ۾ هڪ پمفليٽ نڪتو، جنهن جو عنوان هو "جيئي سنڌ". اهو پمفليٽ سرور شاه ڪڍيو ۽ قاضي خادم جي حيدرآباد پرنٽنگ پريس مان ڇپيو هو، هن ۾ وزيرن کي ڪچيون گاريون لکيل هيون. ان پمفليٽ تـي سرڪار کي سخت باه هئي، مٿان وري هڪ دوست غلام نبي مکسي کـي هڪ سائيڪلو اسٽائيل ٿيل پمفليٽ سمت سي آءِ ڊي وارن پڪڙي ورتو، جيڪو هو نه رکو آفيس مان سائيڪلو اسٽائيل ڪريو پئي آيو، پر ساد کي ۽ لاتجربيڪاريءَ سبب ان کي ڪليو ڪلايو ورهائيندو سي آءِ ڊي آفيس راڻي باغ وٽان اچي لنگهيو، اتي هن کي سي آءِ ڊي پڪڙي ورتو. هن مسڪين کي مار ڪڍيائون ته هن ظفر اجن جو نالو ٻڌايو جو سازش شامل هو. ظفر جي

لاءِ سنڌس ڪوارٽر تي ڇاپو هنيائون ته اتان وري
الله بخش اڇن ۽ علي محمد اڇن کي ، وٺي آيا. قاضي
خادم ۽ سنڌس والد محمد لائق جا وارنٽ ڪڍيائون.
ظفر اڇن کي مار ڪڍيائون ته هن ٻڌايو ته هن ڪمري ۾
ان وقت جو حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو صدر
(هدايت حسين) ۽ سيڪريٽري (چام ساقي) ، شامل آهن.
اس ابوءِ تي حڪومت کي موقعو مليو ويو سو ڪٿي
۱۲۴ [الف] (بغاوت) جو ڪيس ڏاهيائون. قاضي خادم،
قاضي محمد لائق، هدايت ۽ آئون روپوش ٿي وياسين
ته پوليس اڇي ظفر، غلام نبي، قاضي خادم جن جي
عيوضي ۾ پڪڙيل اشعر قريشي ۽ منظور قريشي ۽ مير
ٿيبي جي عيوضي ۾ پڪڙيل ننڍي ڀاءُ سردار ٿيبي
تي ازلو ڪيرايو. همراهن کي عذاب ڏيڻ لڳا ته
ڪجهه انهن تان پوليس جو عذاب گهٽائڻ خاطر ۽ ڪجهه
وري پنهنجو پاڻ کي آزمائڻ لاءِ ته سرڪاري عذاب
سهڻ جي طاقت آهي يا نه، سو آئون وڃي گرفتار ٿيس.
هن دفعي اسين ساڍا چار مهينا کن جيل ۾ رهياسين،
ٽيڪ هاءِ ڪورٽ مان ضمانت تي نڪتاسين. هن ڪيس
ماحول ڏاهڻ ۾ اسان کي وڏي مدد ڏني. ان کان سواءِ
گذريل تحريڪ جي تجربي ۽ مختلف واقعن جي رونما
ٿيڻ شعور بخشڻ ۾ هٿي ڏني، جو هر شاگرد اهو
محسوس ڪرڻ لڳو هو ته بنيادي مسئلو ون يونٽ کي
ٽوڙائڻ ۽ قومي حق وٺڻ آهي. جيل مان ٻاهر نڪرڻ

ڪان پوءِ جيڪي همراه يونيورسٽيءَ مان ٻسون ڀري استقبال لاءِ آيا هئا، انهن ۾ نعرن جا مهڻا جواب ڏنا. وري يونيورسٽي ۾ وچ-ي جيڪا جنرل باڊي ميٽنگ ڪٺي هئين ان ۾ ٻه ڪالي ون يونٽ جي خلاف ڳالهايو هئين. اهو پهريون جلسو هو جنهن ۾ ڪنهن ڪي به ون يونٽ واري مسئلي ڪٿي تي اعتراض جي جرئت ڪانه ٿي— اهو ماحول ئي رکيو ڪيس ۽ اسان واري جيل ڪري ٿيو، پر پٺيان اسان جي آزاديءَ لاءِ جيڪا هلچل هلي ان ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. ان ۾ علي اڪبر ارُوهي، علي احمد ڏوگر، اقبال ميمڻ، نديم، غلام محمد ملڪاڻي، قمر ميمڻ، اعجاز قريشي، مسعود پيرزادي ۽ ٻين دوستن ڪافي ڪم ڪيو.

سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جو قيام

جيل مان ٻاهر نڪتاسين ته مون هڪ دورو ڪيو جنهن ۾ هالا، نوابشاهه، دادو، سکر ۽ ڪجهه ٻين شهرن مان گهمي آيس ۽ دوري جي ٻاري ۾ يارن دوستن سان صلاح مشورو ڪيم ۽ هن نتيجي تي پهتاسين ته ڪافي شهرن ۾ همخيال شاگرد جماعتون موجود آهن، ۽ هاڻي سڄي سنڌ جي شاگرد جماعت ٺاهجي. ڪلچرل آرگنائيزيشن وانگر ٺالي جي ته اڳي ئي ٺاهي ٿي سگهياسين، پر انتظار هن ڳالهه جو رهيو ته حقيقي جماعت ٺاهجي، سو وقت اچي ويو هو. انهن ئي ڏينهن ۾ پهرين ته هڪ

مذاڪرو "قوم ۽ زبان" ڪرايو ويو جنهن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر اعزاز نظير، حفيظ قريشي، رسول بخش پليجو، فتح الله عثماني، سيد رشيد احمد، ابن حيات پنهور ۽ منير احمد، ڪجهه ٻين دوستن، بزرگن ۽ ڪارڪنن تقريرون ڪيون ۽ انهن سڀنو تاثر ڏنو. ان ۾ اسان اهو واضح اعلان ڪيو ته سنڌي، بلوچي، پشتو، بنگالي ۽ پنجابي قومي زبانون آهن ۽ چاڪاڻ ته اهي قومن جون زبانون آهن. ان ڪري اسان جو مطالبو قومي زبانون بنائڻ نه پر مڃائڻ جو آهي. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ يا ڪجهه ڏينهن پوءِ سکر ۾ نبي بخش کوسي ۽ پارس ارشاد جن اياز، تنوير، رشيد ڀٽي، فتاح ۽ ٻين دوستن جي مدد سان سنڌي شام ملهائي. اهو پنهنجي نوعيت جو هڪ سٺو فنڪشن هو — اهڙي طرح جي فنڪشن ۽ گڏيل نموني ڪم ڪرڻ سان هڪ يڪجهتي ۽ اتحاد جو مڪمل طرح سان گرائونڊ ٺهي ويو. جنهن بعد سائين جي صلاح سان مون انهي ڇڙوڇڙ طاقت کي منظم ڪرڻ لاءِ آخري تياري طور دورو شروع ڪيو.

دوري کان اڳ ۾ ٣ نومبر ١٩٦٧ع ڪنوينشن جي تاريخ رکي سين. هن دوري ۾ ڪجهه پوسٽر پمفليٽ ۽ ٻيو ضروري لٽريچر به ورهائيندو ويس جيڪي ڪنوينشن بابت هئا، ۽ ڪنوينشن لاءِ چندو به گڏ ڪندو ويس. ڪنوينشن جي ميزبان حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن هئي هن ۾ هالا اسٽوڊنٽس فيڊريشن، نوابشاه اسٽوڊنٽس فيڊريشن،

جيڪب آباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن، لاڙڪاڻا اسٽوڊنٽس فيڊريشن، دادو اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۽ ڪڇ ٻين شهرن مان هم خيال دوست سڏايا ويا هئا. يوسف ٽالپر ان وقت يونيورسٽي يونين جو صدر هو. ان کي چيم ته اجلاس يونيورسٽيءَ ۾ سڏايون، هن چيو ته سرڪار هروڀرو ناراض ٿيندي، وري سو روپيا چندي لاءِ چيومانس پر ٽڪو به نه ڏنائين. آخر اسان انڊس هوٽل جو هال بُڪ ڪرايوسين. هتان حيدرآباد ۾ ١٤٤ قلم لڳايو ويو هو ان ڪري کليو اجلاس نٿي ڪري سگهياسين — عين ٣ نومبر تي صبح انڊس هوٽل جي مالڪ چيو ته اسان کي ڪمشنر فون ڪيو آهي ته هال نه ڏيو ۽ صبح سوير ڊي آءِ جي هتي اچي چٺي ڏيو آهي. اسان کي ته اڳي ئي سرڪار جي منع ڪرڻ سبب شهر ۾ ڪو هال يا هوٽل نه مليو هو سو باه ٿيا ويٺا هئاسين. مون چيو توهان ٤٠٠ روپيا روڪ ورتا آهن هاڻ هال نه ڏيندؤ ته اسين سڄو هوٽل ٻچي ڏينداسين ڪافي يونيورسٽي جا ساٿي ۽ مهمان گڏ هئا، ان ڪري هوٽل وارن به هال ڏيڻ ۾ ئي عزت سمجهي ۽ هال کولي ڏنائون.

ڪنوينشن ۾ اسان صبح جو بند اجلاس منعقد ڪيو جنهن ۾ چونڊون ٿيون مون کي صدر ۽ مير ٿٻي کي جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. شام جو کليو اجلاس هو، ان ۾ هيمو ڪالاڻي جو فوٽو هٿ آيو هو ان

جون پنج سو ڪاپيون ڇپرايون هيون، جي ورهايون ويون. مهمان خصوصي شيخ عبدالمجيد سنڌي هو. ۽ ٽيبل تي محترم جي ايم سيد جو فوٽو رکيو ويو هو. هن ڪنوينشن کان پوءِ ڏينهن اڳ سرڪار سان ڳالهه ڪجهه پيا همراه ان ڪنوينشن جي اهميت کان واقف ٿيا سو سخت آمريڪي حمايتي مسٽر محمد عمر ميمڻ، يوسف ٽالپر ۽ مسعود نوراني کي چيو ته ڪنوينشن ۾ ڪو هٿ پير هڻو. پنهنجي همراهن اچي منهنجي سان ڳالهايو ته اسان سان ڪنهن کي خصوصاً مسعود کي صدر يا جنرل سيڪريٽري چونڊيو ته اسان به گڏجون نه ته اسان مخالفت ڪنداسين. منهنجي انڪار ڪيو ته توهان ۽ اسان ڪافي عرصي کان الڳ آهيون ايڪشن ڪميٽين وغيره ۾ پيا گڏبا هئاسين. باقي هڪ جماعت ۾ گڏ هلي نه سگهنداسين ۽ نه عهدن تي ڪا سوديبازي ڪنداسين، مخالفت ڪندو ته منهن ڏينداسين. ڪنوينشن جي عام اجلاس وقت اقبال ترين، پرويز شاه ۽ غلام محمد ساريو اچي گوڙ هڻو ته يوسف ٽالپر ۽ مسعود نوراني کي شريڪ ڪريو. مون انڪار ڪيو. آخر همراهن مان ڪنهن غالباً مهر حسين شاه چيو ته "مون کي ڇڏيو ته آئون وڃي وٺي اچان." همراه ٻاهران اچي ويٺا هئا، سو اقبال ترين ۽ مهر حسين شاه وٺي آيا. مسعود اچڻ سان اچي تقرير ڪئي ته اسان کي شريڪ نه ڪندو ته اها جماعت نام نهاد رهندي مون کي عهدي جي ڪا ڪانهي پر

صدر يا جنرل سيڪريٽري ڪيو ته ٺيڪ آهي. ان ئي فيڊريشن جي نئين چونڊيل جوائنٽ سيڪريٽري ۽ نئين واقف ٿيل دوست شاهه محمد شاهه تقرير ۾ ڪين جواب ڏنو ته اهو نه ٿيندو. آخر مون تقرير ڪئي جنهن ۾ چيو مان ته اوهين بار بار سرڪار جي چمچاگيري لاءِ تيار ٿا ٿيو ان ڪري هن جماعت ۾ يا هڪ جماعت ۾ نه هلي سگهنداسين. بهادرن ۽ بزدلن جو مستقل ٺاهه نٿو ٿي سگهي وغيره وغيره. ها سچ ان ميٽنگ ۾ لالا قادر ۽ مسعود وارن سان گڏجي آيو هو ۽ ٻر ڪچيو ڪونه. (پوءِ جيل ۾ پڌايائين ته اسان هر طرح تيار ٿي آيا هئاسين ۽ اسان وٽ چاقو خوردم وغيره سڀ هئا.)

ڪنوينشن ۾ امداد اوڊو، مسعود پيرزادو، منير احمد، احمد خان جمالي، علي اڪبر ٻروهي ۽ هدايت حسين ٻه چونڊيا ويا ۽ مهر حسين شاهه کي پريس سيڪريٽري چونڊيو ويو. ڪنوينشن ۾ اهو رٿيو ويو ته جدوجهد هلائڻ لاءِ ماحول سازگار آهي، ان ڪري هڪ دورو ڪري پوءِ ڪنهن نه ڪنهن ڦڏي (Issue) ذريعي جدوجهد شروع ڪري معاملو ون يونٽ ٽوڙائڻ ۽ جمهوريت جي حاصل ڪرڻ تائين وٺي وڃجي. ڪنوينشن جي ٻئي ڏينهن يوسف ٽالپر اچي مليو ته ميڙائي ڪوڙ شروع ڪريو ته گڏ آهيون، جيئن ته دورو مڪمل ڪري وٺرن. ان تي چيائين پوءِ اسان شريڪ نه ٿينداسين.

بهرحال انهي ڏينهن سڀني گڏجي يونيورسٽي ۾ جلسو ڪري
جلوس ڪڍيو ۽ وي سي جي آفيس ۾ ويا، جتي
ڪجهه دوستن پيچ ڊاهه ڪئي (اها خبر پوءِ پيئي ته
ان ڏينهن تي همراهن جو زور هن ڪري جو انجنيرنگ
ڪاليج جي تعمير جي سلسلي ۾ ايسن جي هيٺ مقاهين
جي جاچ ڪرڻ لاءِ هڪ ڪميٽي آيل هئي). ان ڪوڙ
جي ٽئين ڏينهن مون کي رات جو لياقت ميڊيڪل
ڪاليج هاسٽل مان رات جو ٣ بجي ڇهن ٽرڪن سان
گهيرو ڪري اچي گرفتار ڪيائون پر ان وقت تائين
آئون پنهنجي شهرن ڏانهن ڇٽيون چپاڙيون نياپا ٽڙا موڪلي
چڪو هوس ۽ ڪم دوستن ۾ ورهائي چڪو هوس سو
ڪم تي ڪو خاص اثر نه پيو سگهيو ۽ تحريڪ
شروع ٿي ويئي. يونيورسٽيءَ مان نمبر ٽيهو، مسعود نوراني،
يوسف ٽالپر، نديم هدايت، غلام محمد ساريو، اقبال ترين،
عنايت ڪشميري ۽ لالا قادر گرفتار ٿي چڪا هئا،
مهر حسين شاه روپوش رهي دورا شروع ڪيا. تحريڪ
کي منظم ڪيو.

جيل ۾ جو سڀ اچي گڏياسين ته ڪجهه گفتگو
ڪان پوءِ مسعود، يوسف، ترين ۽ ساريءَ جن ڪنوينشن
۾ ڪيل ڪوڙ تي پڇتاءَ جو اظهار ڪيو ۽ اسان سڀني
گڏجي فيصلو ڪيو ته هاڻي اهي همراه، سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس
فيڊريشن جا ميمبر ٿيندا ۽ گڏجي ڪم ڪبو.

تحريڪ ۾ مختلف سوچون

١٣ تاريخ نومبر پنهو ۽ ولي خان گرفتار ٿيا ته ان
هتي وري حفيظ قريشي، سائين باقر شاه (مرحوم) ۽
رسول بخش پليجو ۽ شوڪت سنڌي گرفتار ٿي اچي
پهتا. غلام محمد لغاري اڳيئي هتي موجود هو.

حفيظ قريشي ۽ رسول بخش پليجي اچڻ سان اچي
آهي آهي لهواريون اوپاريون شروع ڪيون جو وري
ٽالپر، لالا، مسعود، ترين ۽ ساريو اسان کان الڳ
ٿي ويا. قريشي صاحب اچي صبح شام منير کي ڪچيون
گاريون ڏيڻ شروع ڪيون جي سائي بختاور واري
ڪهاڻي ۾ پنجابي وڏيرو چو لکيو اٿس؟ چوڏري چو نه
لکيائين؟ هنن سرخن ماڻهن جي ••• کي سنڌي لفظ "وڏيري"
کان نفرت آهي. ان تان آئون قريشي صاحب تڪا ٿيا
ٿياسين ته قريشي صاحب ڪٿي گالھ، سان گالھوڙو ٿاهيو
۽ وچي لغاري صاحب کي دانهن ڏنائين ته ڄام سون
کي قتل ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني آهي نيبرو ڪرڻ ئي
خير لغاري صاحب کي ۽ ايئي ته قريشي صاحب اهو
تولئي سان ٿمپ اٺايو آهي. اس هوء ته قريشي صاحب
۽ پليجي صاحب کي موقعو ملي ويو سو اسان کي پاڻ
۾ ا، ڪافي پري ڪري ڇڏيائون.

انهن ئي ڏينهن ۾ اتي جيل ۾ ئي پٽي جي سالگره
جو ڏينهن آيو جنهن جي وري شوڪت سنڌي دعوت
ڪئي — دعوت ۾ چانهه، پاڻي کان پوء تقريرون ٿيون

جن ۾ سائين ٻاقر شاهه، مون، عنايت، هدايت، مير ٿيٻي ۽ نديم جي تقريرن جو حاصل مقصد تقريباً تقريباً اهو هو ته ٻنهو جيستائين ون يونٽ جو مسئلو نٿو ڪٽي اسان جو ليڊر ناهي — ان تي شوڪت ته لحاظ وارو ماڻهو هو، پر حفيظ قريشي ۽ ٻليجو اچي مٿيا چئي ”هو پاڪستان ليول جو ليڊر آهي ون يونٽ جو حامي هجي ته به سنڌي آهي هي سرخا سنڌي ليڊر نٿا سهن.“ مون ٻئي جي ٻاري ۾ سيد جي راءِ جو ذڪر ڪيو ته قريشي صاحب مورڳو چڙي ٻيو ”سائين ڪي ته خبر ٻئي ٿي ڪانه ٻنهو آخر سنڌي ليڊر آهي ٻلي لڳ رکي“ سو بهرحال اها دعوت ڪافي تلخ ڪلاميءَ ڪان پوءِ بدمزگيءَ سان ختم ٿي —

اسين اچا جيل ۾ ئي هئاسين ته سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جون سڀ ستر برانچون ڪلي ويون —

ڪنوينشن ڪان ڪجهه ڏينهن اڳي يوسف لغاريءَ ڪي سرڪار تحريڪ کان الڳ ڪرڻ لاءِ لوڪري ڏني. يوسف ان تي ڪجهه شرمندگي به محسوس ڪندو هو. هڪ ڏينهن لاهور کان موٽي تي مليو چيائين آءٌ توکي ٻه سو رپيا ماهوار ڏيڻ لاءِ تيار آهيان اهي ٻلي ڪم ۾ آڻيو، مون انڪار ڪيو ۽ چيومانس ته توکي ياد هوندو ته مون توکي ڪنهن زماني ۾ پنج رپيا ماهوار ڏيڻ لاءِ چيو هو جيڪي نه ڏنيم. هي هزار پکهار اسان جي اعتماد جي قيمت آهي جا نه وٺندس.“

انهن ئي ڏينهن ۾ عيسائي جي ذريعي مون کي ڪلاس ون نوڪري يا سول سروس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ لالچون آڇيون ويون ته انڪار ڪيو هئم ۽ ساڳي ريت وري مون صالح قريشي صاحب ۾ مون کي گهرائي چيو ته ڏهه هزار روپيا ايڊوانس وٺ ۽ هزار روپيا ماهوار اسڪالرشپ پوءِ انگلنڊ، آمريڪا، ڊاڪا يا پشاور يونيورسٽيءَ ۾ وڃي پڙهه — مون انڪار ڪري سندس ساٿيون پهريون پيرو سگريٽ ڏکايو ته چڙي چيائين اهو چاهين؟ مون چيومانس قيمت لڳائي تو استاد شاگرد وارو ناتو ته هاڻ نهوڙي ڇڏيو هاڻ خير آهي— اتان نڪتس ته هاڻ وڃي منهنجي ڊپارٽمينٽ ۾ تقرير ڪيائين جي هيترا هيترا پئسا ڏيامانس ۽ تنهن مجي معنيٰ پڪ هن ڪان وڌيڪ پئسا ملنس ٿا" ان تي چوڪرن ڏاڍو هوٽ ڪيس چيائون "هو صالح قريشي ناهي چار سائي آهي" پر ان جو ڪجهه اثر خراب ۽ ٿيو جو ڪجهه همراهن اهو ۽ چيو ته يار ائين ڪٿي ڪجي ان ۾ ڪهڙي خرابي آهي؟ مس مس سمجهايم ته ان مان قومي خود اعتمادي گهٽبي آهي ۽ ماڻهو ڪارڪنن تي ڀروسو ڪرڻ ڇڏي ڏيندا آهن —

ان وچ ۾ ايوب خان خلاف گوڙ ڏاڍو وڌي ويو سڄي ملڪ ۾ هنگاما شروع ٿي ويا. ايوب خان اليڪشن ۾ وڙهڻ جو اعلان ڪيو ۽ اسان کي ٽرايونل فيبروريءَ جي پهرين هفتي ۾ ٿي مهنا پورا ٿيڻ تي ڇڏي ڏنو.

آزاد ٿيڻ کان پوءِ اسان سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن وارا هڪ گاڏي ۾ آياسين ۽ مسعود نوراني، يوسف ٽالپر ۽ ٻيا ٻي گاڏي ۾ آيا — مسعود نوراني استقبال واري جلسي ۾ يونيورسٽيءَ ۾ تقرير ڪندي چيو ”مون کي اوهان شاگردن تي افسوس آهي جو اوهان اهڙن ماڻهن کي به ليڊر ٿا بڻايو جن جا ڪپڙا ڦاٽل هوندا آهن ۽ جن کي پائڻ لاءِ چپل به ڪانهي!!“ ساڳئي نموني واري ڳالهه هڪ دفعو حفيظ قريشي به ڪئي ته ”ماڻهو سڀ مري ويا جو هڪ پرائمري ماستر جو پٽ ٿو اسان جو ليڊر ٿئي!“ مون کي انهن جملن تي ڪڏهن به ذاتي طور ڪاوڙ نه آئي اٽلندو کل ايندي هئي ته سنڌ جي ڳورو طبقن جا همدرد ٿورهيئن ۽ انهن جي همدردن جي ڪارڪنن لاءِ سندن طبقاتي نفرت جو ڪنهن سهڻي طريقي سان اظهار به نٿا ڪري سگهون — (هاڻي ته خير ڪافي هوشياريءَ سان اظهار ڪن ٿا).

شهيد هوشو جي ورسي

مون جيل مان ئي اقبال ميمڻ کي جيڪو ان وقت فيڊريشن جو قائم مقام صدر هو، خط لکيو ته جماعت اسلامي وارا يوم فاتح سنڌ محمد بن قاسم پيا ملهائين، اوهين هوش محمد شيدي جي ورسي ملهايو. اقبال، مولابخش جن کي چيو ته ٻهرين اها ڀان سعيدآباد ۾ ملهائي ويئي ۽ ٻي اسان جي آزاد ٿيڻ کان ڪجهه

ڏينهن پوءِ غالباً ١٦ فبروري تي اسنت هال ۾ ملهائي
ويئي — مون کي خوشي آهي جو اهو فخر سنڌ نيشنل
اسٽوڊنٽس فيڊريشن کي حاصل آهي جو انهيءَ سڄي
سنڌ ۾ سڀ کان اهرين هوش محمد شهيد جي ورسي
ملهائي جيڪا پوءِ عام ٿي ويئي ۽ اهائي، پهرين شاگرد
جماعت آهي جنهن سنڌيءَ طرح ون يونٽ خلاف جهاد
جو جهنڊو بلند ڪيو — اسان آزاد ٿيڻ کان پوءِ هوش
محمد شهيد جي مزار تي حاضر ٿياسين، ڪامريڊ جتوئي
۽ اتي ئي حاضري ڏني هئي—

●

اهو فبروري ١٩٦٩ع جو زمانو هو سڄي سنڌ ۾
جلسن جي وٺ وٺان ٿي ويئي. خالد سنڌي ۽ ٻين همراهن
گاڏي کاتي واري جيئي سنڌ چوڪ ۾ علامتي بک
هڙتالون شروع ڪيون — مير ٿيٻي اعلان ڪيو ته جي
ايم سيد تان گهران ٻاهر نڪرڻ جي پابندي نه هٽائي
ويئي ته هو مرڻ گهڙيءَ تائين بک هڙتال ڪندو پر
شڪر ٿيو جو اهي پابنديون جلدئي هٽي ويون ۽ اسان
جو ارادي جو اڏل پرڪاڻي ۾ ڪمزور مير ٿيٻو اڃي ويو.

اندرون سنڌ ۾ جلسن جو پروگرام

هاڻي سنڌ جي سياسي ماحول ۾ اڪثر جلسا سنڌ
نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن طرفان ٿيندا هئا ڇاڪاڻ ته ٻي
ڪنهن به جماعت جو حيدرآباد کان ٻاهر وجود ڪونه

هوءَ اسان هر جلسي ۾ وسيع تر اتحاد جو ثبوت ڏيندي مسعود نوراني تـوڙي يوسف ٽالپر وارن کي گهرائيندا هئاسين ته جيئن سنڌ جا وڏ ۾ وڏ ماڻهو تحريڪ سان عملي طرح منسلڪ رهن. حفيظ قريشي کي به گهرائيندا هئاسين. گهڻو ڪري هـر جلسي ۾ صدارت ڪامريڊ جتوئي (مرحوم) ڪندو هو تـه مهمان خصوصي آئون هوندو هوس يا آئون صدارت ڪندو هئس ته ڪامريڊ مهمان خصوصي هوندو هو، يا ڪڏهن ڪڏهن وري مقامي برانچ جي صدر کان صدارت ڪرائيندا هئاسين. هڪ ڏينهن سڪرنڊ ۾ جلسو ته ٻئي ڏينهن قاضي احمد ۾ ٽئين ڏينهن مورو، ته چوٿين ڏينهن نوابشاهه، مطلب ته تمام تيزيءَ سان ڪم هلي رهيو هو.

نوابشاهه ۾ جتوئي صاحب جي صدارتي تقرير کان پوءِ جنهن ۾ جتوئي صاحب اردو ڳالهائيندڙن کي اپيل ڪئي ته اهي به ون يونٽ خلاف جدوجهد ۾ شريڪ ٿين، حفيظ قريشي اٿي ڪامريڊ جتوئي جي خلاف ڳالهايو ان تي جتوئي صاحب ڪافي ناراض ٿيو ان کان اڳ به هڪ ٻه بدمزگي جا واقعا ٿي چڪا هئا جن ۾ بسنت هال واري هوشو شهيد جي ورسيءَ ۾ ”جيئي سنڌ“ جي ٽئين نعري کي روشناس ڪرائڻ لاءِ اسان جيئي سنڌ جو مطلب ”ون يونٽ ٽوڙيو“ لکيو هو ان تي قريشي صاحب ڇوه ڇنڊيا هئا ته اهو به سمجهائڻ جي ضرورت آهي ته جيئي سنڌ جو مطلب ڇا آهي؟ جي ائين آهي

۽ ماٺ ڪري وڃي گهر ويهو (ٻر ٻوءِ مون کي ٻڌايائين
ته اها مخالفت ٻراهِ مخالفت هئي). اها ٻي ڳالهه آهي
۽ ٻاڻ جيل ۾ تلخ ڪلامين ڪان ٻـوءِ ڇٽي چڪو
هو ته ”ڇاڪاڻ ته سرخا جيئي سنڌ جو نعرو هڻن ٿا
ان ڪري اسان لاءِ اهو نعرو مڪروه ٿي چڪو آهي.“
ان ڪان سواءِ مڪرنڊ ۾ اسان ڪيس عزت ڏيئي سبي
ڪان آخر ۾ تقرير جو وارو ڏنوسوسين (جيڪو جتوئي
صاحب جي موجودگيءَ ۾ تمام وڏي عزت جو ٻاعث
هو) ته تقرير ۾ چيائين ته مون کي آخر ۾ وارو ڏيئي
ٽڪل ٻبلڪ ڏيندا آهن انهي سازش کي سمجهوا سو
جتوئـي صاحب نوابشاه واري جلسي جـي ٻئي ڏينهن
ڏهراجن واري جاءِ تي ليرن ڪندي مون کي چيو ته
حفيظ قريشي ۽ مسعود نوراني گڏ هوندا ته آئون جلسن
۾ نه هلندس. مسعود ون يونٽ خلاف گهٽ ۽ سنڌي
مهاجر جهيڙي جي تبليغ نو ڪري. اهي ماڻهو تحريڪ
کي نقصان پيا پهچائين. ٿورا منٿون، ٻر ٻيو ٿيو خير،
جتوئي صاحب ٻڙ ڪيدي ايٿو آخر مون ضمانت ڪنٿي
۽ هاڻي جيڪڏهن هنن ٻنهي ڪا اهڙي حرڪت ڪئي
يا توهان جي خلاف ڳالهايو ته آئون اسٽيج تان لاهيندوسان
تڏهن وڃي جتوئي صاحب مڃيو. اوڏي مهل مسعود
۽ قريشي صاحب روبرو موجود هئا (اها ٻي ڳالهه آهي
۽ هاڻي وسيلن جي گهٽائي ۽ ڇاڙيءَ جي زور تي اهي
ٻنهنجو ٻاڻ کي ئي ڪامريڊ جتوئي جا وارث ٿا سڏائين.)

۴ مارچ تي سنڌي ڪڏهن يونيورسٽيءَ ۾ جلسو ڪيوسين. تن ڏينهن ۾ لالا قادر ۽ مسعود وارن جي جماعت ڪلچرل آرگنائيزيشن ۾ شريڪ ٿي چڪو هو. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ نوشهري فيروز جي ڪجهه نوجوانن ريل جي پٽڙي ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي جن ۾ مثل ڪمالائي، محبوب شاه، حيات ڦل ۽ غالباً راشد مورائي شامل هئا. تقريباً انهن ئي ڏينهن ۾ نئين ڪوٽ مان نون سالن جي هڪ ڇوڪري کي ريل جو پٽو ڪيرائڻ تي گرفتار ڪيو ويو هو. انهن ڳالهين ڏاڍو جوش ڦهلايو. نيستائين محترم جي ايم سيد ب ٻاهر اچي چڪو هو سو جلسن جي ڌم لڳي ويئي سڄي سنڌ ۾ سياسي سرگرميون عروج تي هيون. سڪر ۾ پاڙو ڪٽي ويو ته محراب پور برانچ مان قمر ميمڻ ۽ غلام رسول سهتي وارن کان اچي سو روپيا وٺي وري سيد جن کي وڃي شڪارپور ۾ رسيس. نيستائين سيد جن جيڪب آباد مان جلسو ڪري آيا هئا، آئون اڳي اتان جلسو ڪري آيو هوس. پڇم ته سيد جي جلسي ۾ حاضري تمام گهٽ هئي، جيتوڻيڪ بندوبست سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ئي ڪيو هو. هاڻي تجزئي (ڇنڊڇاڻ) ڪرڻ مان محسوس ڪريان ٿو ته اهو فرق هن ڪري هو جو ماڻهن اسان کان اقتصادي پروگرام خاص طرح هارين مزدورن، وچولن طبقن ۽ هيٺاهن طبقن (ٽئين ۽ چوٿين درجي جي سرڪاري ملازم طبقي)

جي مطالبن ڪٺن جي توقع رکي ٿي (جيتوڻيڪ اسان
۾ واضح طور اهي مطالبا نه ڪيا جو اهو احساس ٿي
رهيو ته سکوري وارا ناراض ٿيندا ته اهو مهاجرن
پنجابين جو هڪ بين الاقوامي پروگرام آهي اهو نه ڪٺن
جو فائدو رکو پئي ورتو.) شڪارپور ۾ ٻه پوڪ تمام
مزيدار ٿيا جلسي شروع ٿين تي جڏهن حفيظ قريشي
صاحب تقرير ڪري رهيو هو ته مٿان مينهن اچي ويو
جلسو ڦٽي ليڪو ته شاگردن چئيون موڪليون ۽ نعرا
هڻي مطالبو ڪيو ته "چام تقرير ڪري." قريشي صاحب
ناراض ٿي ڏاڍو ٿيو پر اتي ڪجهه نه سگهيو. پوء
چوائين: "اها هنن ٻاٽ چوڪرن کي چٺي حرڪت
ڪرائي آهي." جنهن تي اياز کيس ٻڌايو ته "چام
حيانيءَ ۾ ڀهريون پيرو هٿي آيو آهي" تڏهن مس مات
ڪيائين پر جلد ئي ٻيو موقعو مليس سو هيئن جو جلسي
۾ منهنجي کيسي مان ڪو شاهينگ محراب پور مان
آندل سو هڪ ڏهه روپيا (يعني ڪل ڏوڪڙ) ڪڍي ويو.
اکتي جو پاڙو ٻه نه هجي سو پريشان ٿي ڏاڍو ٿيس هڪ
اسٽيج سيڪريٽري کي چيم ته اعلان ڪري. مون کي
ته هالا وارو تجربو ذهن ۾ هو جتي کيسي مان پنجاه
روپيا نڪتا ته مون کي پکهر اچي ويو رفيق ميمڻ
سبب پڇيو، چيومانس مون وٽ پاڙو ٻه نه بچيو آهي.
هن جلسي ۾ اعلان ڪيو ته کيڏيبجوڙ فوراً پکو آيو
چي "سائين معاف ڪجو مون کي اوڏي مهل رکو

ڪيسو نظر آيو هو توهان جا پيسا مون تي حرام آهن شرم حيا اٿئون سو ھي واپس وٺو"— شڪارپور ۾ اسٽيج سيڪريٽري غالباً ته آغا طارق اعلان ڪيو ته وري چيم هن وراڻيو ته پئسا ملي ويا آهن— پوءِ سندن جڳهه تي هلي هن سو روپيه ڏنا، اهو ته سمجهيم ته هن لئه بچائڻ خاطر اعلان نه ڪيو ۽ قرب ڪري سو روپيا ڏنائين ۽ مون کي به مجبوري هئي سو رسمي طرح انڪار ڪرڻ کان پوءِ رکي ڇڏيم— قريشي صاحب شروع ٿي ويو جتي ڪٿي چوڻ لڳو "الائي پئسا وڃايا هئا يا نه پر ويچاري آغا غلام نبي کان وصول ڪري ڇڏيائين". وقتي طرح داد ڏيڻ ٻي ڳالهه آهي ۽ طبقاتي نفرت مستقل آهي ۽ رهي ٿي وڏ ۾ وڏ اها روپ مٽائي ٿي ان تي افسوس ڪرڻ يا حيران ٿيڻ جي ڪا به ضرورت ڪانه ٿيندي آهي—

٩- مارچ تي يوسف ٽالپر ۽ يوسف لغاري (جيڪو وري اوڪري ڇڏي آيو هو) مسعود نوراني وارن کان الڳ ٿي جيئي سنڌ نوجوان محاذ ٺاهيو جنهن ۾ اقبال ترين پڻ شامل هو، هي محاذ بنيادي طرح محمد عمر ميمڻ جي تعاون سان آمريڪا نواز قوم پرست گروپ هو.

سنڌ متحده محاذ

ماڪي ناٿين مارچ تي حيدرآباد ۾ محترم جي ايم سيد جي صدارت هيٺ هڪ اجلاس ٿيو جنهن ۾ سنڌ

متحده محاذ ٺاهيو ويو. ان جي ١٢٠ ڄڻن جي ڪائونسل ۾ باوجود اصرار جي سيد مزدورن جا ٻه، نمائندا (ڏيڍ سيڪڙو) هارين جو هڪ نمائندو (منو سيڪڙو) شاگردن جا ڏهه (اٺ سيڪڙو) اديبن جا ڏهه (اٺ سيڪڙو) عورتن جا ٻه (ڏيڍ سيڪڙو) سياسي ڪارڪنن مان ٢٤ (ويهه سيڪڙو جن ۾ نصف ۽ عوامي ليگ جا ورڪر هئا) باقي سٺ سيڪڙو وڏيرا ڪٺا جو اعلان ڪيو. ان تي ڪافي ڇيو سيڻ ۽ ساٿين نه مڃيو — ٻوءِ ٻه، ڪڏ ته رهڻو ئي هو سو رهياسين.

مون کي ڳوٺ وڃي سال کن اچي ٿيو هو سو ڳوٺ هليو ويس، ته مٿان ٢٥ مارچ تي اچي مارشل لا لڳي — ان وقت کان ٿورو ئي اڳ لالا قادر، آزاد اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن ٺاهي جنهن ۾ هن کان سواءِ ظفر اڄڻ ۽ ٻئا شامل هو. مارشل لا لڳڻ وقت جيئي سنڌ چوڪ واري جتوئي پارڪ ۾ ڪجهه همراهه بک هڙتال تي ويٺل هئا — انهن بک هڙتال ختم ڪئي ته وري يوسف ٽالپر، مسعود نوراني، اقبال ترين ۽ لالا قادر جن وري اچي اتي تقريرون ڪيون ۽ هڙتال جاري رکڻ جو اعلان ڪيو. مٿان قريشي صاحب اچي سمجهايس ته هڙتال ختم ڪريو. هڙتال ته همراهن ختم ڪئي، ٻر ٻئي ڏينهن ته ۽ گرفتار ٿي ويا — ڪجهه ڏينهن کان پوءِ پڻائي جو ميلو لڳو. اسان ان وقت ٽڪنڊا پيج ڇپائي ميلي ۾ ورهائڻ شروع ڪياسين جن ۾ ٿي نعرا

لکيل هئا:

(١) ون يونٽ ٽوڙيو (٢) سنڌي زبان کي قومي زبان تسليم ڪريو (٣) گرفتار ٿيل شاگردن کي آزاد ڪريو.

مير ٿيٻو، مهر حسين شاه، مسعود پيرزادو، شفيق صديقي، عبدالحي پليجو ۽ رفيق صفي موقعي تي گرفتار ٿي ويا. کين انهن ايجن ڪريل کي شام جو فنڪشن ۾ نعرا هڻڻ ڪري. آئون پوليس وٽان ڪسڪي هالا مان وڃي نڪتس پوءِ دورو ڪرڻ شروع ڪيم. دوستن کي خط لکيم مير پورخاص ۽ نوابشاه جو دورو ڪري سالگرهه پهتس ته گرفتار ٿيس ظاهر آهي روپوش رهڻ جو ڪوبه تجربو ڪونه هو. بهرحال پوءِ مارشل لا ڪورٽ ۾ خبر پئي ته حڪومت هندستان ڏانهن وڃڻ جو "ارادو" رکڻ تي گرفتار ڪيو هو. پيا ته سڀ همراه زباني يقين دهاني تي آزاد ٿي ويا — باقي اسان ٽي ڄڻا مير، مهر، ۽ آئون وڃي بچياسين، تن کي سال سال سزا ڏيئي ديري اسماعيل خان، هريپور ۽ پشاور جيل ڏانهن موڪليو ويو. انهن ڏي ڏينهن ۾ يوسف ٽالپر، مسعود نوراني، لالا قادر، ترين ۽ پيا معافي ناما لکي موٽي آيا — پنجاب مان پڻ ڪجهه شاگردن معافي ناما ڏيئي جند ڇڏائي هئي — ان وقت مون کي پشاور جيل ۾ هڪ همراه پڇيو سنڌ ۽ پنجاب

جا ڪافي شاگرد ليڊر معافي لکي ڏيئي آزاد ٿيا آهن،
توهان ٻڌو، جو ٿا لکو تڏهن ٿي جواب ۾ اهو ٻيت
چيو هئم:

تو ۾ مٺي ملير جي، توکي جيئو پورهيت ماڻ،
ڪنڌ م جهڪائج ڪڏهن، سر ويو سهساڻ،
توکي جيڏا گهاو، اوڏو منهنجو مـــن تون !

حيدرآباد جيل ۾ هئاسين تـہ محترم الاهي بخش شيخ جو روبو اسان سان تمام بهتر هو، اسان ٽيئي سزا کائي آياسين ۽ قيدي ڪپڙا پائي ايئا هئاسين تہ سندن اکين ۾ پاڻي اچي ويو ڏکـــ ۽ فخر مان چيائين: "بابا ڏاڍا ضدي آهيو!" اکر نڙي مان مس اڪتس، ڏک سزا جو ۽ فخر هن ڳالهہ جو تہ منهنجي قوم جا نوجوان مارشلائن کي ٻہ، منهن ڏين ٿا ۽ معافي ناما نٿا لکن.

اسان پشاور جيل ۾ ئي هئاسين تہ پٺيان سيد، شاه محمد شاه جن کي سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ "فارورڊ بلاڪ" ناهڻ لاءِ چيو ۽ سنڌ متحده محاذ ۾ راشدي ۽ کهڙي کي شريڪ ڪيو. اسان جي جيل ۾ هجڻ سبب معاملو ڪجهہ جذباتي نوعيت جو هو سو فارورڊ بلاڪ ٺهي نـہ سگهيو ـــ پنجن مهينن کان پوءِ اسين واپس امتحان لاءِ حيدرآباد جيل آيا ملڪ، آندا وياسين ـــ مير ۽ مهر کي دير سان آندائون انڪري سندن امتحان

رهجي ويا ته مون به احتجاج طور بائڪاٽ ڪيو. ڪجهه عرصي کان پوءِ يحيٰ خان حڪومت نام نهاد خير سگالي طور اسان کي آزاد ڪري ڇڏيو. جيل ۾ صوبيدار وسان ۽ ميان محمد موسيٰ جن سان سهڻي ڪچهري رهي. ٻاهر نڪتاسين ته لالا قادر سنڌي ۽ لسڻ ڏاهڻ واري مسئلي تي هڪ هڙتال تي ويٺو. هن مسئلي تي اسان ته شريڪ ٿياسين پر سيد سخت مخالفت ڪئي. سندس خيال هو ته اهو روس جي چرچ تي ڪيو پيو وڃي. جتوئي صاحب حمايت ڪئي. هن ۾ شاه محمد شاه وارن حصو نه ورتو. مسعود نوراني ۽ يوسف ٽالپر وارن حصو ته ورتو پر اهي جدوجهد کي وسيع ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا ۽ رڳو هڪ هڙتال تائين محدود رکڻ ٿي چاهيائون ڇاڪاڻ ته وڌيڪ ۾ وڌيڪ عوام جي شريڪ ٿيڻ ڪري لازمي طرح ان جي عوامي ڪردار ۾ فرق اچي ها. همراهن جلوسن جي مخالفت ڪئي اسان جلوس ڪڍڻ جي وات ورتي. ان ڏس ۾ ٽنڊي ڄام وارن ظهير بابر ۽ ٻين دوستن ڪافي مدد ڪئي. ان جدوجهد ۾ قاضي فيض محمد ۽ غلام محمد لغاري به اچي هڪ هڙتال تي ويٺا. اسان سنڌ ۾ همراه موڪلي ٻين هنڌن به هڪ هڙتال شروع ڪئي. مسعود نوراني ۽ يوسف ٽالپر چيو ته اسان صرف جيڪب آباد، ٽنڊوالهيار ۽ بدين ۾ ڪجهه ڪرائي سگهنداسين. باقي ذمو سنڌ نيشنل وارا کڻو اهو ذمو کنيوسين. جلوس واري معاملي تي ايتري

ڳالھ، وڏي جو اسان ٢١ نومبر تي جلوس ڪڍڻ جو
فيصلو ڪيو جو ايڪشن ڪاميٽيءَ ۾ اڪثريت سان
فيصلو ڪرايوسين. يونيورسٽيءَ ۾ جلوس نڪري ها ته
سڄي سنڌ ۾ جلوس نڪرڻ ها ۽ اهڙي طرح سان اها
تحريڪ تمام وسيع ٿي وڃي ها ۽ آبادي جي چڱي
خاصي حصي کي اپيل ۾ آڻي ها. مسعود نوراني ۽
يوسف ٽالپر هن حد تائين ويا جو جلوس بند ڪرائڻ
خاطر هنن برگيڊيئر افضل، ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڪمشنر
سان صلاح ڪئي ته ڇام کي گرفتار ڪريو ته جلوس
نه نڪرندو. اسين ٽنهي ڄام وياسين تقريرون ، مين
ڪيون پر گرفتار رڳو آئون ٿيس. يونيورسٽيءَ ۾ ايڪشن
ڪاميٽيءَ جو چيئرمين علي اڪبر بروهي ٿيو ته ان کي
فوراً گرفتار ڪيو ويو. بهرحال چاڪاڻ ته لسٽن واري
تحريڪ بابت گهڻو ڪجھ لکيو ويو آهي مون ، اڳي
ڪافي لکيو آهي ان ڪري تفصيل ۾ وڃڻ ضروري
ناهي. ان وقت ملڪ ۾ مزدورن جي تحريڪ هلي رهي
هئي ان ڪري حڪومت ٻنهي دٻ جهلي نه سگهي ۽
اسان جي مطالبن مڃڻ جو اعلان ڪيائين.

هن جدوجهد جون ٻيون ٻه ٽي خاص خوبيون اهي
هيون :- (١) پهريون ڀيرو سنڌ ۾ اٺ سو شاگرد ۽
ڪجھ هاري ۽ مزدور جيلن ۾ آيا جن ۾ ڪيترن ئي
اسڪولن جا معصوم شاگرد به هئا. (٢) ان ۾ ڪيترين
ئي شاگردياڻيون شريڪ ٿيون اهي ٻئي تحريڪ جي